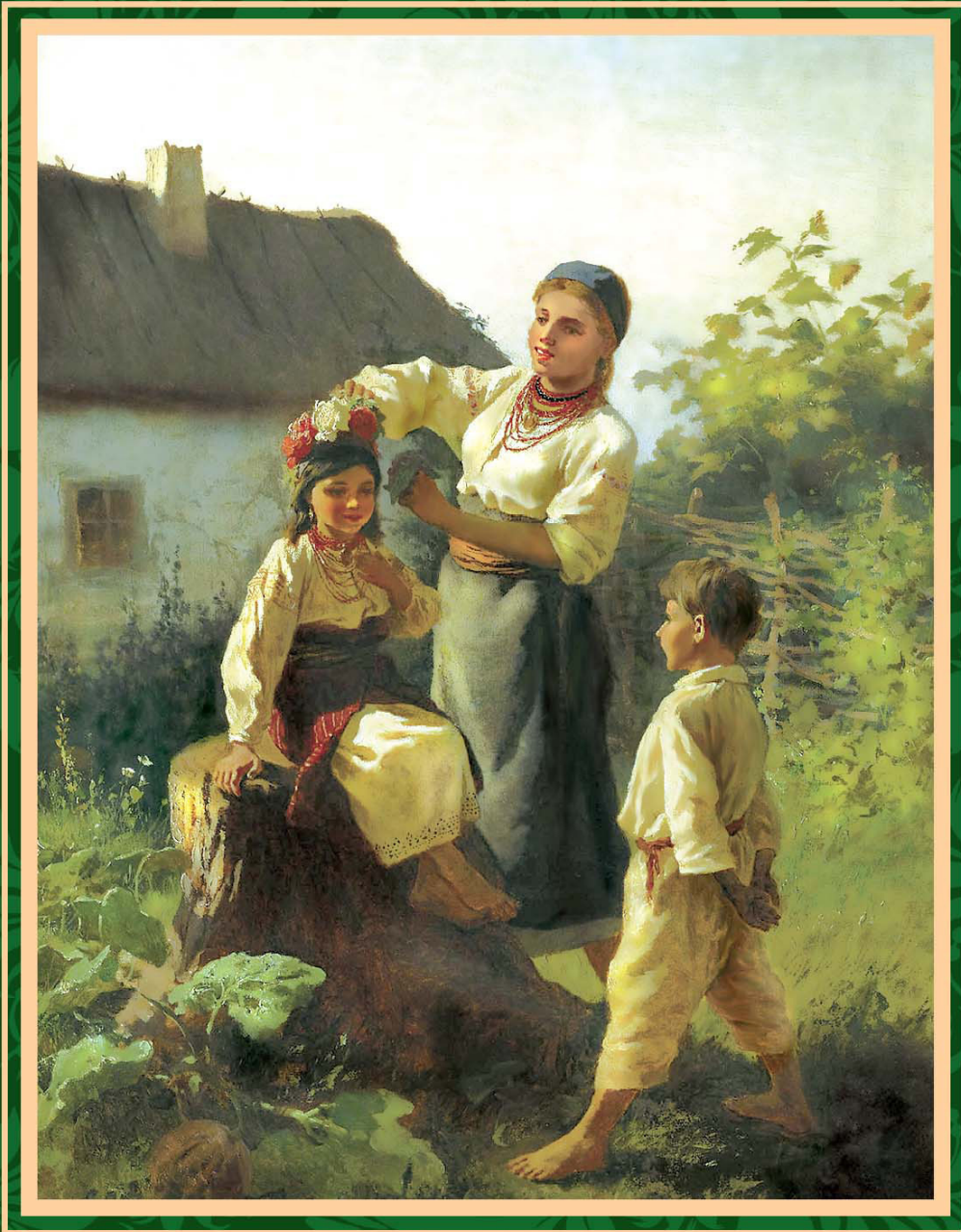

Шкільна бібліотека

З Україною в серці
Патріотична хрестоматія

FOLIO

Шкільна бібліотека української та світової літератури

Коллектив авторів

**З Україною в серці.
Патріотична хрестоматія**

«Фолио»

2014

УДК 861.161.2

Коллектив авторов

З Україною в серці. Патріотична хрестоматія / Коллектив авторів — «Фолио», 2014 — (Шкільна бібліотека української та світової літератури)

ISBN 978-966-03-5461-6

До хрестоматії увійшли найкращі твори наших класиків, написані українською мовою про нашу багаторічну історію, любов до Батьківщини та захист від її ворогів. Невипадково доданий вірш Бориса Чичибабіна, написаний російською, який знаменує спільність усіх народів України в любові до своєї Батьківщини. Хоча більша частина творів у цій книжці передбачена чинною програмою для шкіл, зацікавить вона не лише школярів, а й дорослого читача.

УДК 861.161.2

ISBN 978-966-03-5461-6

© Коллектив авторов, 2014

© Фолио, 2014

Содержание

Поезія	8
Микола Степанович Вінграновський	8
Перша колискова[1]	9
Сама собою річка ця тече...[2]	10
Микола Кіндратович Вороний	11
Євшан-зілля[3]	13
Жив у Києві в неволі...	13
Україно! Мамо любя!.	17
Борис Дмитрович Грінченко	18
Землякам, що збираються раз на рік на Шевченкові роковини співати Гімн «Ще не вмерла Україна»[4]	19
Чайка Дністрова (Костянтина Іванівна Малицька)	21
Чом, чом, земле моя...[5]	22
Іван Федорович Драч	23
Крила[6]	24
Балада про соняшник[7]	25
Балада про вузлики[8]	26
Олександр Васильович Ірванець	27
Вірш до рідної мови[9]	28
Олександр Якович Кониський	29
Молитва[10]	30
Віталій Олексійович Коротич	31
Переведіть мене через майдан[11]	32
Леся Українка (Лариса Петрівна Косач)	33
І все-таки до тебе думка лине[12]	34
Ліна Василівна Костенко	35
Біль єдиної зброї[13]	36
Євген Филимонович Маланюк	38
Друге послання[14]	39
Одна пісня[15]	39
Андрій Самійлович Малишко	40
Стежина[16]	41
Олександр Олесь (Олександр Іванович Кандиба)	42
О слово рідне! Орле скутий!..[17]	43
Ярослав Мудрий[18]	43
Олег Ольжич (Олег Олександрович Кандиба)	47
Державу не твориться в будучині[19]	48
О націє, дужа і вічна, як Бог[20]	49
Захочеш – і будеш[21]	50
Дмитро Васильович Павличко	51
Я є трудний народ[22]	52
Рухівська ніч[23]	53
Володимир Олексійович Підпалій	54
Зимовий етюд[24]	55
Тиха елегія[25]	55
Максим Тадейович Рильський	57

Дощ[26]	58
Запахла осінь в'ялим тютюном[27]	58
Коли усе в тумані життєвому[28]	58
Люби природу не як символ...[29]	59
Молюсь і вірю...[30]	59
Осінь-малює із палітрою пишною[31]	60
Солодкий світ![32]	60
Володимир Іванович Самійленко	62
Патріоти[33]	63
Василь Андрійович Симоненко	65
Гей, нові Колумби й Магеллани...[34]	66
Задивляюсь у твої зіниці[35]	66
Лебеді материнства[36]	67
Володимир Миколайович Сосюра	69
Любіть Україну![37]	70
Сад[38]	71
Павло Григорович Тичина	73
Блакить мою душу обвіяла[39]	74
Не бував ти у наших краях![40]	74
Василь Семенович Стус	75
Верни до мене, пам'яте моя[41]	76
О землі втрачена, явився[42]	77
Олена Іванівна Теліга	79
Пломінний день[43]	80
Радість[44]	81
Сучасникам[45]	82
Іван Якович Франко	83
Моя любов[46]	84
Не пора[47]	84
Розвивайся ж ти, високий дубе[48]	85
Степан Миколайович Чарнецький	87
Ой, у лузі червона калина похилилася[49]	88
Борис Олексійович Чичибабін	89
С Україною в крові я живу на землі України[50]	90
Павло Платонович Чубинський	91
Ще не вмерла Україна[51]	92
Тарас Григорович Шевченко	93
І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє послання[52]	94
Мені однаково, чи буду...[53]	99
Прозові твори	101
Остап Вишня (Павло Михайлович Губенко)	101
Зенітка[54]	102
Олександр Петрович Довженко	106
Щоденник 1941–1956[55]	107
Тарас Бульба	108
Незабутнє[56]	113
Роман Іванович Іваничук	120
Черлене вино[57]	121

Олександр Єлисейович Ільченко	132
Козацькому роду нема переводу[63]	133
Владислав Леонідович Карнацевич	142
Битва під Конотопом[64]	143
Кінець ознайомительного фрагмента.	153

Колектив авторів З Україною в серці. Патріотична хрестоматія

© О. В. Красовицький, упорядкування та вступна стаття, 2014

© В. М. Карасик, художнє оформлення, 2018

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2010

* * *

Олександр Красовицький, генеральний директор видавництва «Фоліо»

Дорогі читачі!

Ця книжка, що розрахована на школярів, зацікавить і дорослого читача. Усвідомлення того, що ми – незалежна держава, для багатьох громадян країни прийшло тільки на 23-му році незалежності, коли загроза державності країни змусила згуртуватися всіх патріотів України. Багато героїчних моментів нашої історії, що знайшли відображення в кращих прикладах української літератури, стали предметом цієї хрестоматії. Нашій державності – понад тисячу років. Київська Русь, яка була одною з найбільш високорозвинених держав свого часу, була інтегрована в європейське суспільне життя не менше, ніж Україна зараз. Дочка Ярослава Мудрого Анна Ярославна, яка стала королевою Франції, дружиною Генріха I, її сестри, Єлизавета та Анастасія, що стали королевами Норвегії та Угорщини в період становлення цих країн, прославили нашу Батьківщину в світі, їхні нащадки керували провідними європейськими державами багато років. Жорстока й кривава монгольська навала на багато років зупинила розвиток державності в Києві, але Галицько-Волинське князівство і згодом Литовська держава зберегли традиції православ'я, навколо яких згуртувалося українське суспільство у XVI–XVII століттях, коли знову було створено українську гетьманську державу. Героїчний період козацьких війн змінився важким періодом Руїни, і подальша українська історія була пов'язана з життям наших предків у складі кількох імперій – Російської, Османської, Австро-Угорської. Короткий період української державності після Першої світової війни ознаменувався подвигом героїв під Крутами та іншими славними подіями нашої історії. Український народ виніс на своїх плечах значну частину тягот наступного періоду історії, зробив величезний вклад у боротьбу з фашизмом. Багато найкращих представників нашого народу, на жаль, загинули в період сталінських репресій, постраждали від масового голоду, були знищені в тюрмах і табо-рах, під час українського національно-визвольного руху.

У цій книжці – найкраще, що було написано нашими класиками українською мовою про нашу історію, любов до Батьківщини та її захист від ворогів. Ми вважали за потрібне додати прекрасний вірш харківського поета Бориса Чичибабіна, написаний російською, який знаменує спільність усіх народів України в любові до своєї Батьківщини.

Поезія

Микола Степанович Вінграновський

© Вінграновський А. (правонаступник Вінграновського М.), 2013 р.
1936 (м. Первомайськ, Миколаївська область) – 2004 (м. Київ)

Перша колискова¹

¹ Програма 5-го класу.

Спи, моя дитино золота,
Спи, моя тривого кароока.
В теплих снах ідуть в поля жита,
І зоря над ними йде висока.

Спи, моя гіллячко голуба,
Тихо в моїм серці і щасливо.
За вікном хлюпочеться плавба
Твоїх літ і долі гомінливої.

Спи, моя дитинко, на порі.
Тіні сплять і сонна яворина...
Та як небо в нашому Дніпрі,
Так в тобі не спить хай Україна.

Хай вона не спить в тобі повік,
Бо вона – для тебе і для світу...
Люлі, мій маленький чоловік,
Капле сон сріблястий з верховіту...

Сама собою річка ця тече...²

Сама собою річка ця тече,
Маленька річечка, вузенька, як долоня.
Ця річечка Дніпра тихенька синя доня,
Маленька донечка без імені іще.

Вона тече в городі в нас під кленом,
І наша хата пахне їй борщем.
Цвіте над нею небо здоровенно
Солодкими хмарами з дощем.

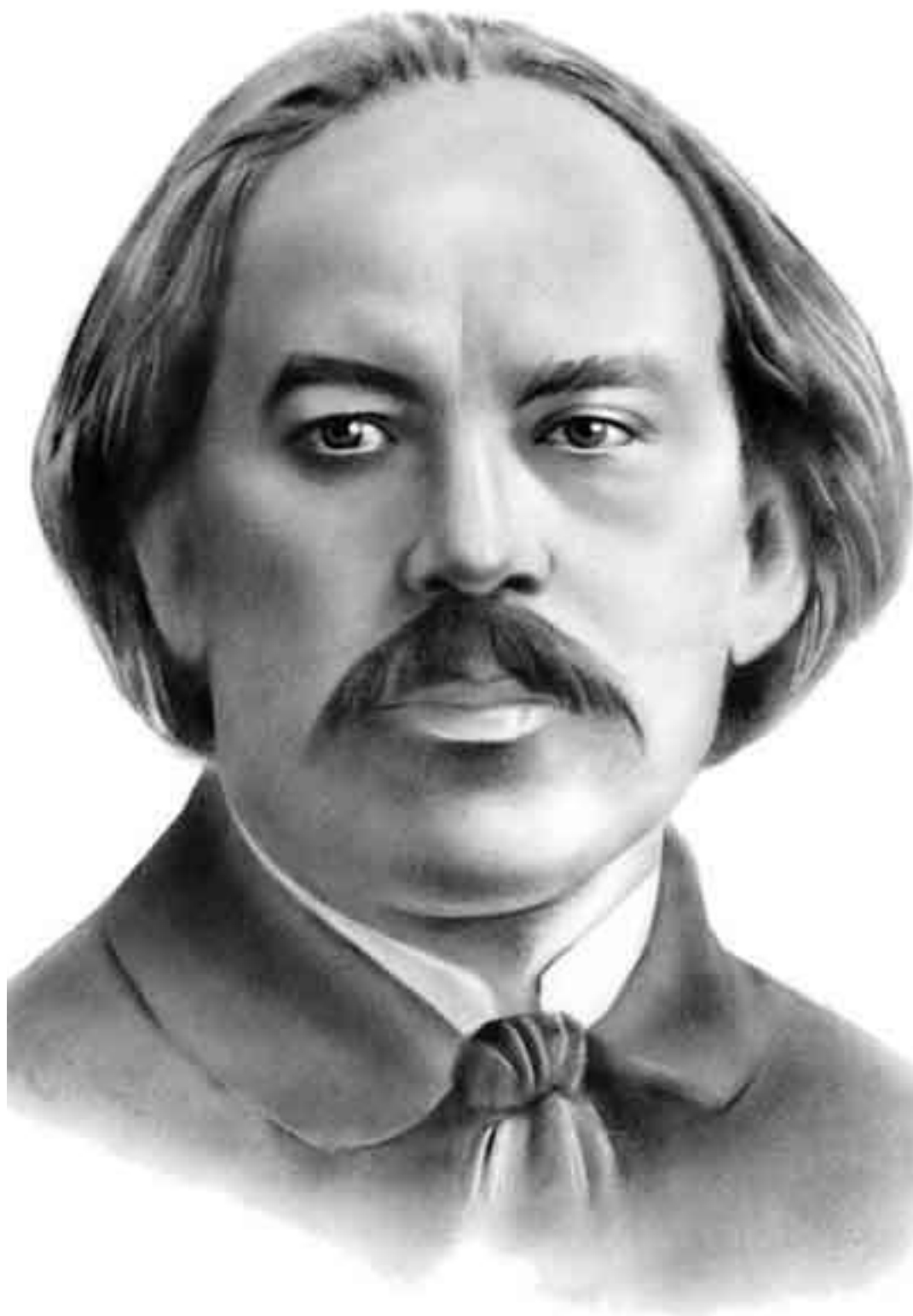
Ця річечка тече для клена і для мене,
Її й тоді я бачу, коли сплю.
Я річечку оцю в городі в нас під кленом
Як тата й маму і як мед люблю.

² Програма 5-го класу.

Микола Кіндратович Вороний

*Да лучше есть на своей земли костю лечи, иже ли на чужие славну
быти
(Літопис за Іпатіївським списком)*

1871 (Дніпропетровська область) – 1938 (м. Одеса)

Євшан-зілля³

*Да луче єсть на своєї землі костью лечи, иже ли на чужое славну
быти*

(Літопис за Іпатіївським списком)

В давніх літописах наших
Єсть одно оповідання,
Що зворушує у серці
Найсвятіші почування.

Не блищить воно красою
Слів гучних і мальовничих,
Не вихвалює героїв
Та їх вчинків войовничих.

Ні, про інше щось говорить
Те старе оповідання.
Між рядками слів таїться
В нім якесь пророкування.

І воно живить надію,
Певну віру в ідеали
Тим, котрі вже край свій рідний
Зацурали, занедбали...

Жив у Києві в неволі...

Жив у Києві в неволі
Ханський син, малий хлопчина,
Половецького б то хана
Найулюблена дитина.

Мономах, князь Володимир,
Взяв його під час походу
З ясирем в полон і потім
При собі лишив за вроду.

Оточив його почотом
І розкошами догідно —
І жилось тому хлоп'яті
І безпечно, і вигідно.

³ Програма 6-го класу.

Час минав, і став помалу
Рідний степ він забувати,
Край чужий, чужі звичаї
Як за рідні уважати.

Та не так жилося хану
Без коханої дитини.
Тяжко віку доживати
Під вагою самотини.

Зажурився, засмутився...
Вдень не їсть, а серед ночі
Плаче, бідний, та зітхає,
Сну не знають його очі.

Ні від кого він не має
Ні утіхи, ні поради.
Світ увесь йому здається
Без краси і без принади.

Кличе він гудця до себе
І таку держить промову,
Що мов кров'ю з його серця
Слово точиться по слову:

«Слухай, старче, ти шугаєш
Ясним соколом у хмарах,
Сірим вовком в полі скачеш,
Розумієшся на чарах.

Божий дар ти маєш з неба
Людям долю віщувати,
Словом, піснею своєю
Всіх до себе привертати.

Ти піди у землю Руську —
Ворогів наших країну, —
Відшукай там мого сина,
Мою любую дитину.

Розкажи, як побиваюсь
Я за ним і дні, і ночі,
Як давно вже виглядають
Його звідтіль мої очі.

Заспівай ти йому пісню
Нашу, рідну, половецьку,
Про життя привільне наше,
Нашу вдачу молодецьку.

А як все те не допоможе,
Дай йому євшана-зілля,
Щоб, понюхавши, згадав він
Степу вільного привілля».

І пішов гудець в дорогу.
Йде він три дні і три ночі,
На четвертий день приходить
В місто Київ опівночі.

Крадькома пройшов, мов злодій,
Він до сина свого пана
І почав казати стиха
Мову зрадженого хана.

Улещає, намовляє...
Та слова його хлопчину
Не вражають, бо забув вже
Він і батька, і родину.

І гудець по струнах вдарив!
Наче вітер у негоду,
Загула невпинна пісня —
Пісня вільного народу.

Про славетнії події —
Ті події половецькі,
Про лицарські походи —
Ті походи молодецькі!

Мов скажена хуртовина,
Мов страшні Перуна громи,
Так ревли-стогнали струни
І той спів гудця-сіроми!

Але ось вже затихає
Бренькіт дужий акордовий,
І замісто його чути
Спів народний, колисковий.

То гудець співає тихо
Пісню тую, що співала
Мати синові своєму,
Як маленьким колисала.

Наче лагідна молитва,
Журно пісня та лунає.
Ось її акорд останній

В пітьмі ночі потопає...

Але спів цей ніжний, любий,
Ані перший, сильний, дужий,
Не вразив юнацьке серце, —
Він сидить німий, байдужий.

І схилилася стареча
Голова гудця на груди —
Там, де пустка замість серця,
Порятунку вже не буде!..

Але ні! Ще є надія
Тут, на грудях в сповиточку!..
І тремтячими руками
Роздирає він сорочку,

Із грудей своїх знімає
Той євшан, чарівне зілля,
І понюхать юнакові
Подає оте бадилля.

Що ж це враз з юнаком сталось?
Твар поблідла у небоги,
Затремтів, очима блиснув
І зірвавсь на рівні ноги.

Рідний степ – широкий, вільний,
Пишнобарвний і квітчастий —
Раптом став перед очима,
З ним і батенько нещасний!..

Воля, воленька кохана!
Рідні шатра, рідні люди...
Все це разом промайнуло,
Стисло серце, сперло груди.

«Краще в ріднім краї милім
Полягти кістьми, сконати,
Ніж в землі чужій, ворожій
В славі й шані пробувати!» —

Так він скрикнув, і в дорогу
В нічку темну та пригожу
Подались вони обоє,
Обминаючи сторожу.

Байраками та ярами
Неутомно проходили —

В рідний степ, у край веселий
Простували, поспішали.

Україно! Мамо любя!.

Україно! Мамо любя!
Чи не те ж з тобою сталося?
Чи синів твоїх багато
На степах твоїх залилось?

Чи вони ж не відцурались,
Не забули тебе, неньку,
Чи сховали жаль до тебе
І кохання у серденьку?

Марна річ! Були і в тебе
Кобзарі – гудці народні,
Що співали-віщували
Заповіти благородні,

А проте тієї сили,
Духу, що зрива на ноги,
В нас нема і манівцями
Ми блукаєм без дороги!..

Де ж того євшану взяти,
Того зілля-привороту,
Що на певний шлях направить, —
Шлях у край свій повороту?!

Борис Дмитрович Грінченко

1863 (хутір Вільховий Яр, Харківська область) – 1910 (м. Оспедалетто, Італія)

Землякам, що збираються раз на рік на Шевченкові роковини співати Гімн «Ще не вмерла Україна»⁴

Ще не вмерла Україна,
Але може вмерти:
Ви самі її, ледачі,
Ведете до смерти!

Не хваліться, що жива ще
Наша воля й слава:
Зрада їх давно стоптала,
Продала, лукава!

Ваші предки торгували
Людськими правами,
Їх продавши, породили
Вас на світ рабами.

Не пишайтеся ж у співах
Ви козацьким родом:
Ви – раби, хоча й пани ви
Над своїм народом!

Україна вам не мати:
Є вам інша пані,
Зрадних прадідів нікчемних
Правнуки погані!

Тільки той достойний щастя,
Хто боровсь за його,
Ви ж давно покірні слуги
Ледарства гидкого.

Ви ж давно не люди – трупи,
Без життя і сили,
Ваше місце – кладовище,
Ями та могили.

Як живі покинуть мертвих,
Щоб з живими стати,
«Ще не вмерла Україна!»
Будемо співати.

Як живі покинуть мертвих, —
Прийде та година,

⁴ Не входить у шкільну програму.

Що ділами, не словами,
Оживе Вкраїна!

Чайка Дністрова (Костянтина Іванівна Малицька)

1872 (с. Кропивник, Івано-Франківська область) – 1947 (м. Львів)

Чом, чом, земле моя...⁵

Чом, чом, чом, Земле моя,
Так люба ти мені, так люба ти мені;
Чом, чом, чом, земле моя,
Чарує так мене краса твоя?

Чим, чим, чим манить мене
Пташні твоєї спів,
Пахучий цвіт лісів?

Тим, тим, тим, дитино, знай,
Що тут ти вперше світ
Узріла в цвіті літ;
Тим, тим, тим, дитино, знай,
Що води й ті ліси —
Твій рідний край!

Тут, тут, тут діди твої
Пролили кров свою,
За віру і народ;
Тут, тут, тут усі твої
Найближчі серденьку
І дорогі!

⁵ Програма 5-го класу.

Іван Федорович Драч

Нар. 1936 р. (с. Теліжинці, Київська область)

Крила⁶

(Новорічна казка)

Через ліс-переліс,
через море навкіс
Новий рік для людей подарунки ніс:
Кому – шапку смушеву,
кому – люльку дешеvu,
Кому – модерні кастети,
кому – фотонні ракети,
Кому – солі до бараболі,
кому – три снопи вітру в полі,
Кому – пушок на рило,
а дядькові Кирилові – крила.

Був день як день, і раптом – непорядок,
Куфайку з-під лопаток як ножом прошило.
Пробивши вату, зарядили радо,
На сонці закипіли сині крила.
Голодні небом, випростались туго,
Ковтали з неба синє мерехтіння,
А в дядька в серпі – туга,
А в дядька в серці – тіні.
(Кому – долю багряну,
кому – сонце з туману,
Кому – перса дівочі,
кому – смерть серед ночі,
Щоб тебе доля побила,
а Кирилові, прости Господи, – крила).

Жінка голосила: «Люди як люди.
Їм доля маслом губи змастила.
Кому – валянки,
кому – мед од простуди,
Кому – жом у господу,
а цьому гаспиду,
прости Господи, – крила?!»

Так Кирило до тями брів,
І, щоб мати якусь свободу,
Сокиру брусом задобрив,
І крила обтяв об колоду.
Та коли захинались сичі,
Насміхалися зорі з Кирила,
І, пробивши сорочку вночі,

⁶ Програма 11-го класу (додатково).

Знов кипіли пружинисті крила.
Так Кирило з сокирою жив,
На крилах навіть розжився —
Крилами хату вшив,
Крилами обгородився.
А ті крила розкрали поети,
Щоб їх муза була небезкрила,
На ті крила молились естети,
І снилося небо порубаним крилам.
(Кому – нові ворота,
кому – ширшого рота,
Кому – сонце в кишеню,
кому – дулю дешеvu,
Щоб тебе доля побила,
а Кирилові – не пощастить же
отак чоловікові! – крила).

Балада про соняшник⁷

В соняшника були руки і ноги,
Було тіло, шорстке і зелене.
Він бігав наввипередки з вітром,
Він вилазив на грушу,
і рвав у пазуху гнилиці,
І купався коло млина, і лежав у піску,
І стріляв горобців з рогатки.
Він стрибав на одній нозі,
Щоб вилити з вуха воду,
І раптом побачив сонце,
Красиве засмагле сонце, —
В золотих переливах кучерів,
У червоній сорочці навипуск,
Що їхало на велосипеді,
Обминаючи хмари на небі...
І застиг він на роки й століття
В золотому німому захопленні:
– Дайте покататися, дядьку!
А ні, то візьміть хоч на раму.
Дядьку, хіба вам шкода?!

Поезіє, сонце моє оранжеве!
Щомиті якийсь хлопчисько
Відкриває тебе для себе,
Щоб стати навіки соняшником.

⁷ Програма 11-го класу.

Балада про вузлики⁸

Була колись у мене баба Корупчиха,
Мені і досі її руки світять.
Була баба Корупчиха темна, неграмотна,
Мені і досі її руки світять.
Пекла баба Корупчиха пироги з калиною,
Мені і досі світ без неї темний.
Хто був голодний – приходив до Корупчихи,
Вона кожного вузликом наділяла.
Хто був холодний – грівся у Корупчихи
І виносив од леї вузлик у пазусі.
Хто був безсовісний, той лишався безсовісним,
А вона кожного вузликом наділяла.
Як насняться мені сни чорнюші —
Прийде Корупчиха, розв'яже вузлик,
Як насняться мені сни солодкі з калиною,
Прийде Корупчиха, зав'яже їх у вузлик.
Дуже журиться баба Корупчиха в могилі,
Руки їй склали, не може зав'язати вузлика.
Я не вірю у скатерки-самобранки,
Вірю у вузлики баби Корупчихи.
Сам їх бачив, сам їх розв'язував
І зав'язав їх навіки у пам'яті.
А Корупчиха білою хустиною запиналася,
Вузлика під шию ніколи не зав'язувала.
А ховали її у позиченій хустці,
Бо свої вона у вузлики пов'язала.

⁸ Програма 11-го класу (додатково).

Олександр Васильович Ірванець

Нар. 1961 р. (м. Львів)

Вірш до рідної мови⁹

Як ти звучиш калиново-дубово,
Рідна моя, моя матірня мово!

Слово м'яке, оксамитове, байкове.
Слово є дідове. Слово є батькове.

І Білодідове. І Сивоконеве.
І Чорноволове вже узаконене.

В соннім спокої вогонь твій ледь бився.
Але страху я тоді натерпівся!

З тої халепи не вийшли б ми зроду,
Кляпи, здавалось, в ротах у народу.

Та щоб підняти тебе із гробовищ,
Встали до герцю Жулинський, Грабович!

Щоб воскресити тебе з домовини,
В діло пішли каменюки й дубини.

Вороне чорний! Даремно ти кричеш!
Ріднеє слово жиє і є – бачиш?

Рідна моя, українська мова
Житиме вічно – кльова, фірмова!

⁹ Не входить у шкільну програму.

Олександр Якович Кониський

1836 (с. Переходівка, Чернігівська область) – 1900 (м. Київ)

Молитва¹⁰

Боже великий, єдиний,
Нам Україну храни,
Волі і світу промінням
Ти її осіни.

Світлом науки і знання
Нас, дітей, просвіти,
В чистій любові до краю,
Ти нас, Боже, зрости.

Молимося, Боже єдиний,
Нам Україну храни,
Всі свої ласки й щедроти
Ти на люд наш зверни.

Дай йому волю, дай йому долю,
Дай доброго світу, щастя,
Дай, Боже, народу
І многая, многая літа.

¹⁰ Програма 6-го класу.

Віталій Олексійович Коротич

© Коротич В., 2011 р.

Нар. 1936 р. (м. Київ)

Переведіть мене через майдан¹¹

(останнє прохання старого лірника)

Переведіть мене через майдан,
Туди, де бджоли в гречці стогнуть глухо,
Де тиша набивається у вуха.
Переведіть мене через майдан.

Переведіть мене через майдан,
Де все святкують, б'ються і воюють,
Де часом і себе й мене не чують.
Переведіть мене через майдан.

Переведіть мене через майдан,
Де я співав усіх пісень, що знаю.
Я в тишу увійду і там сконаю.
Переведіть мене через майдан.

Переведіть мене через майдан,
Де жінка плаче, та, що був я з нею.
Мину її і навіть не пізнаю.
Переведіть мене через майдан.

Переведіть мене через майдан
З жалями й незабutoю любов'ю.
Там дужим був і там нікчемним був я.
Переведіть мене через майдан.

Переведіть мене через майдан,
Де на тополях виснуть хмари п'яні.
Мій син тепер співає на майдані.
Переведіть мене через майдан.

Переведіть...
Майдану тлумне тло
Взяло його у себе і вело ще,
Коли він впав у центрі тої площі,
А поля за майданом не було.

¹¹ Не входить у шкільну програму.

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач)

1871 (м. Новоград-Волинськ, Житомирська область) – 1913 (м. Сурамі, Грузія)

І все-таки до тебе думка лине¹²

І все-таки до тебе думка лине.
Мій занапащений, нещасний краю.
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине.

Сі очі бачили скрізь лихо і насилля,
А тяжчого від твого не видали,
Вони б над ним ридали,
Та сором сліз, що ллються від безсилля.

О, сліз таких вже вилито чимало, —
Країна ціла може в них втопитись:
Доволі вже їм литись, —
Що сльози там, де навіть крові мало!

¹² Програма 10-го класу.

Ліна Василівна Костенко

© Костенко Л., 2014 р.

Нар. 1930 р. (м. Ржищів, Київська область)

Біль єдиної зброї¹³

Півні кричать у мегафони мальв —
аж деренчить полив'яний світанок...
Мій рідний краю, зроду ти не мав
нейтральних барв, тих прісних пуританок.

Червоне й чорне кредо рукава.
Пшеничний принцип сонячного степу.
Такі густі смарагдові слова
жили в тобі і вибухали з тебе.

Слова росли із ґрунту, мов жита.
Добірним зерном колосилась мова.
Вона як хліб. Вона мені свята.
І кров'ю предків тяжко пурпурова.

А хтось по ній прокопував рови.
Топтав, ганьбив нам поле найдорожче.
І сниться сон: пасуться корови —
сім тучних, але більше тощих.

Скубуть озиме, нищать ярину,
ще й гидять, гудять, ратицями крешуть.
Трагічна мово! Вже тобі труну
не тільки вороги, а й діти власні тешуть.

Безсмертна мово! Ти смієшся гірко.
Ти ж в тій труні й не вмістишся, до речі.
Вони ж дурні, вони ж знімали мірку
з твоїх принижень – не з твоєї величі!

Твій дух не став приниженим і плюсклим,
хоч слала доля чорні килими
то од Вілюйська до Холуйська,
то з Києва до Колими.

З усіх трибун – аж дим над демагогом.
Усі беруть в основу ленінізм.
Адже ніхто так не клянеться богом,
як сам диявол – той же шовінізм.

Як ти зжилася з тугою чайною!
Як часто лицемірив твій Парнас!..

¹³ Програма 11-го класу (додатково).

Шматок землі,
ти зवेशся Україною.

Ти був до нас. Ти будеш після нас.

Мій предковичний,
мій умитий росами,
космічний,
вічний,
зоряний, барвінковий...
Коли ти навіть звався – Малоросія,
твоя поетеса була Українкою!

Євген Філімонович Маланюк

1897 (с. Архангород, Кіровоградська область) – 1968 (м. Нью-Йорк)

Друге посланіє¹⁴

уривок

Доба нам обжинки справляє
На наших душах і тілах.
Та ти – не виграшка природи,
Не примха лиш земних стихій —
Ти не загинеш, мій народе,
Пісняр, мудрець і гречкосій.
Бо вірю: судні дні не даром
Твій чорний рай зняли пожаром
І племін слупами росте,
Сполучуючи з небом степ.
І небо сходить на країну
Крізь зойк заліз, крізь звіря рик,
Крізь дим руїни – Україну
Новий узріє чоловік.

Одна пісня¹⁵

В кінці греблі
Шумлять верби...
Бува, почуєш пісню і спашнеш
Пекучим болем пізньої любові —

І от – далечина Твоїх безмеж,
Твоїх небес нестримана повіль:
Пливе, пливе блакитна широчіль,
Росте, росте співучим колом обрій;
Від білих хмар лиш смарагдова тіль
Біжить ланами, лиш вітри недобрі
Напружують свій навіжений чвал...

О, як забудь Тебе, єдину в світі!
Твій зір мені ясніш за сонце світить,
Твоя далека пісня, як хорал.

Моя весна. Моя, моя Земля!
Яке ж залізне серце муку стерпить:
Оттут в недужих мріях уявлять,
Як «в кінці греблі шумлять верби».

¹⁴ Програма 11-го класу (додатково).

¹⁵ Програма 11-го класу (додатково).

Андрій Самійлович Малишко

1912 (м. Обухів, Київська область) – 1970 (м. Київ)

Стежина¹⁶

Чому живе, і сам не знаю,
В моєму серці стільки літ
Ота стежина в нашім кра
Одним одна коло воріт.

Де ти, моя стежино,
Де ти, моя єдина?
Ота стежина в ріднім краї —
Одним одна коло воріт?

Дощами мита-перемита,
Снігами вметена у даль.
Між круглих соняхів у літі
Мій ревний біль, мій ревний жаль.

Де ти, моя стежино,
Де ти, моя єдина?
Ота стежина в ріднім краї —
Одним одна коло воріт?

Моя надієчко, я знаю:
Мій крик життя на цілий світ —
Ота стежина в нашім краї
Одним одна коло воріт.

Де ти, моя стежино,
Де ти, моя єдина?
Ота стежина в ріднім краї —
Одним одна коло воріт?

¹⁶ Програма 7-го класу.

Олександр Олесь (Олександр Іванович Кандиба)

1878 (с. Крига, Сумська область) – 1944 (м. Прага, Чехія)

О слово рідне! Орле скутий!..¹⁷

О слово рідне! Орле скутий!
Чужинцям кинуте на сміх!
Співочий грім батьків моїх,
Дітьми безпам'ятно забутий.

О слово рідне! Шум дерев!
Музика зір блакитнооких,
Шовковий спів степів широких,
Дніпра між ними левій рев...

О слово! Будь мечем моїм!
Ні, сонцем стань! вгорі спинися,
Осяй мій край і розлетися
Дощами судними над ним.

Ярослав Мудрий¹⁸

Після ката Святополка,
Що замучив трьох братів,
Брат четвертий на престолі,
Ярослав розумний сів.

Святополком окаянням
Все зруйноване було.
Бідувало бідне місто,
Бідувало і село.

І усю свою увагу
Ярослав звернув на лад.
І небавом Україна
Зацвіла, як пишний сад.

І небавом знову люди
Багатіти почали,
І Дніпром човни чужинців
Знову в Київ поплили.

Греки, німці, італійці,
Чехи, угри – всі ішли,
Купували, продавали

¹⁷ Програма 10-го класу.

¹⁸ Програма 5-го класу.

І у Києві жили.

Так живий, шумливий Київ
Царгородом другим став.
Як про друга, як про сина
Дбав про його Ярослав.

Оточив його валами,
Ровом, мурами обвів.
Укріпив його, оздобив
І препишний двір завів.

До палат ішли невинно
Чужоземні посланці,
Князь сидів на пишнім троні
З грізним берлом у руці.

І, допущені до князя,
Низько кланялись послы,
І до ніг дари складали,
Що з чужини принесли.

В час бенкету на бандурах,
Гусях, різних сопілках
Грали весело музики;
Вина пінилися в чарках.

Співаки пісні співали,
Скоморохи, штукарі,
Розважаючи чужинців,
Метушились у дворі.

Після ситого обіду
Всі виходили з палат
Подивитись на верблюдів,
На муштрованих звірят.

І в Європі честю мали
Королі, князі, царі
Поріднитись з Ярославом,
Побувати у дворі.

Але мудрість Ярослава
Вся була в його ділах,
У державнім будівництві,
Владі, устрою, в судах.

Щоб не нищити народу
І народного майна,

Не хотів він воювати,
Не тягла його війна.

Він прогнав лише поляків
І, щоб ворог тихшим став,
Він твердиню понад Сяном —
Ярославль свій збудував.

Та ходив на печенігів
І черкесів під Кавказ,
Що на нашу Україну
Нападали раз у раз.

Та з Редедю касозьким
Ярославів брат Мстислав
Бивсь хоробро в поєдинку
І Редедю подолав.

Наш співець Боян великий,
Найславніший із співців,
Сплів йому вінок безсмертний
Із пісень безсмертних слів.
* * *

Пролетіли дні короткі...
Перед смертю Ярослав
Всіх своїх синів покликав
І з любов'ю проказав:

«Вас я, діти, покидаю,
Йду я в ліпшу сторону,
Але, діти, пам'ятайте
Мою заповідь одну:

Не сваріться, жийте в згоді:
Тільки мир збере усе,
А незгода, наче вітер,
Все по полю рознесе.

Як не будете всі разом
Йти до спільної мети,
Ви, державу зруйнувавши,
Подастесь у світи.

Ви розгубите ту землю,
Що придбали вам батьки,
І тинятиметесь всюди,
Як вигнанці й жебраки».

Та недовго пам'ятали

Діти мудрий заповіт,
А нащадки Ярослава
Осміяли на весь світ...

Олег Ольжич (Олег Олександрович Кандиба)

1907 (м. Житомир) – 1944 (концтабір Заксенгаузен)

Державу не твориться в будучині¹⁹

із циклу «Незаному воякові»

Державу не твориться в будучині,
Державу будується нині.
Це люди на сталь перекуті в огні,
Це люди, як брили каміння.

Не втішені власники пенсій і рент,
Тендітні квітки пансіонів,
Хто кров'ю і волею сціпить в цемент
Безвладний пісок мільонів.

Був час над усе легковажних гадок —
Імпреза і знову імпреза —
Коли заблищав по ріллі Городок
Безжалісним холодом леза.

Суспільносте блідо-рожевих півслів,
Гурра – наукової бздури,
Огрядно – тупих патріотів-послів
І всіх ювілятів культури!

Ці стріли безумні ударом бича
По рабському виді твоєму,
В просвіті і пасіки стрільно влуча,
В рожеві лаштунки едему.

Хвала ж Тобі, Ти, що в рішачий час
Все маєш духовного гарту
На стіл побойовища кинути нас
Тверезо, без жалю, як карту.

О, вір, у відваги ясне багаття,
І скинеш, як порвану лаху,
І слабість, і сумнів, і марність життя,
Коли ти не відаєш страху.

І так тебе хміль наливає ущертъ
І так опановує тіло,
Що входить твоя упокорена смерть,
Як служка, бентежно-несміло.

¹⁹ Не входить у шкільну програму.

О націє, дужа і вічна, як Бог²⁰

із циклу «Незаному воякові»

О, Націє, дужа і вічна, як Бог, —
Не це покоління холопів, —
Хто злото знеславить твоїх перемог
При Корсуні і Конотопі?

О, Націє, що над добро і над зло,
Над долю і ласку, і кару,
Поставила тих, що їх сотні лягло
У дні незабуті Базару.

Товаришу, ти, чиє тіло вжила
Рішуча рука, як штилета.
Тремтять молоді і здорові тіла,
І зводяться крила до лету.

І ми будем гідні не слави й похвал,
Учинку, що горами руха!
Гранати, петарди, живий арсенал
Із плоті розкутого духа.

О, думка, що тіло без жалю руба,
Що очі й уста твої сушить.
Архангельська срібноголоса труба
Гремить крізь простори і душі.

І мертві встають, і шукають хреста,
Їх очі розчахнуто-тьмяні.
Встають, наче поросль, струнка і густа, —
Страшне покоління титанів.

Твій крик металевий у інші серця,
Що квітами квітнуть у глуші:
Убийте в гадках своїх матір-отця,
Залізом випалюйте душі.

О, вірте, всі мури земного впадуть,
Як серце обернеш у сурму.
Найвищі бо вежі духовності ждуть
Твойого шаленого штурму.

Та ти не відхилиш свого вінця,
Блідий, наче крейда, і тихий.

²⁰ Не входить у шкільну програму.

Підеш неухильно, підеш до кінця,
І вибух зголосить твій прихід.

Розкрийте зіниці, розкрийте серця,
Черпайте кришталеве повітря.
Одвіку земля не зазнала-бо ця
Такого безкрайого вітру.

Він віє, шалений, над стернями днів
Диханням незламної волі
Від дальних пікетів, вартових огнів
Імперії Двох Суходолів.

Він віє диханням солоним, як кров,
Тугих океанових надрів,
Що їх Севастопіль на все розпорів
Кільватерним ладом ескадри.

Над хижим простором Верхів'я – Памір,
Сліпуча і вічна, як слава,
Напружена арка на цоколі гір —
Ясніє Залізна Держава.

Захочеш – і будеш²¹

Захочеш і будеш! В людині, зятям,
Лежить невідгадана сила —
Зрослась небезпека з відважним життям,
Як з тілом смертельного крила.
...Вперед, Україно! В Тебе – тяжкі стопи,
Пожари хат димляться з-під них.
Ні Росії, ні Європі
Не зрозуміти синів Твоїх!

²¹ Не входить у шкільну програму.

Дмитро Васильович Павличко

Нар. 1929 (с. Стопчатів, Івано-Франківська область)

Я є трудний народ²²

*Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила! —
а сила знову розцвіла.*

Павло Тичина

Я є трудний народ, який не знає втоми,
Постаючи з раба та смертної судоми,
Засвідчую своє життя перед Творцем,
Хоч був похований і мертвим, і живцем.
Я з голоду помер у тридцять третім році,
І довго плоть моя в могилі на толоці
Лежала немічна. Я ждав, коли мене
На суд покличе світ і Бог припом'яне.
Я знаю: час настав і Бог мене побачив,
Та суду ще нема, і я ще не віддячив
За хліб із бур'яну, що рвав нам животи,
За пекло, що мені придумали кати.
Я вмер, але мій дух на українським полі
Щоднини зводиться, як сонце в ореолі,
Вбирається в тіла соборів і дітей,
І правди полум'я несе, як Прометей.
Моїми діями, мечем могого слова
Вщент буде знищена імперії основа —
Та сила потайна ненависті і зла,
Що прагнула мене перевернуть в хахла,
За людяність мою, за честь, за непокору
Карала муками в огні Голодомору.
Я є народ. Я встав з невольничого дна
До праці й творчості, до хліба й до вина,
Щоб піднімалися з руїн козацькі храми,
Щоб ми збиралися повік під прапорами,
Що сяють золотом блакитної яви,
Дарують миро нам, як Господу волхви.
Я знаю: чад настав! Кремлівські циркуляри
Ми прочитаємо, і не уникнуть кари
Вчорашні й нинішні вовки-більшовики —
Вселюдський трибунал триватиме віки.
Мене тепер ніхто не зможе побороти,
Бо я – земля і дух! Я в світові широти
Підняв своїх страждань боляще сяття —
Жагу державності і волю до життя.

²² Не входить у шкільну програму.

Рухівська ніч²³

Мені до смерті буде снитись
Наш рухівський нічний похід —
Ми йшли до Кобзаря молитись
З Політехнічного, а вслід
За нами рухалися тіні,
Ішли донощики сумні,
Бо вже в моторів гуркотінні
Сурмили рухівські пісні.
І чули ми крізь мури й сквери,
Що спів наш, як Дніпро, тече.
Ішли за нами бетеери,
Світили фарами в плече.
Якби шарнули з кулемета,
Зайшли б ми в кров липку, як ніч,
Але дійшли б ми до поета
І до омріяних сторіч...
Та бетеери не стріляли,
Злякались, пощезали в темі,
І, мабуть, ми тому охляли,
Затихли, стишилися самі.
Якби ж ті дула химородні
Вогнем лизнули тротуар,
То ми не дихали б сьогодні
Трутизною вождівських чвар!
Якби вожді хрестилися кров'ю,
То, може, думали б ясніш
І під святою корогвою
Нам не вбивали б в серце ніж!
Не поєднала нас молитва,
Не поєднала нас любов.
Прийшла за славою гонитва,
І ми рабами стали знов.
Рабами не Москви, а слави,
Нас отруїв свободи мед.
І жаль мені, що в наші лави
В ту ніч не вдарив кулемет.

²³ Не входить у шкільну програму.

Володимир Олексійович Підпалий

1936 (с. Лазірки, Полтавська область) – 1973 (м. Київ)

Зимовий етюд²⁴

Трішки туману і трішки інею,
неба льдинку холодну —
на шлях...
Вечір, мов казка, над Україною

Казка, як вечір,
Аж синьо в очах...
Там, за тополями,
за огорожами,
де місто тікає на ніч в степи —

все запорошене,
все насторожене,
вся Україна заслухалась —
і не спить...

Тиха елегія²⁵

Коли мене питають: «Любиш ріки,
річки, і річечки, і потічки?» —
відмовчуюсь: вони в мені навіки,
а для мого народу на віки...

Коли мене запитують: «Народу
чи зможеш прислужитись, як і де?» —
мовчу: на ясні зорі, на тихі води
хай випадкове слово не впаде...

Коли мене питають: «Любиш землю,
степи, озера, яблуні в саду?» —
я знов мовчу: від них не відокремлю
себе й тоді, як в землю перейду...

Коли мене питають: «Рідну мову
чи зміг би поміняти на чужу?» —
моя дружина сину колискову
співає тихо... Краще не скажу...

Коли мене питають: «Батьківщину
чи зможеш ти забути на чужині?»

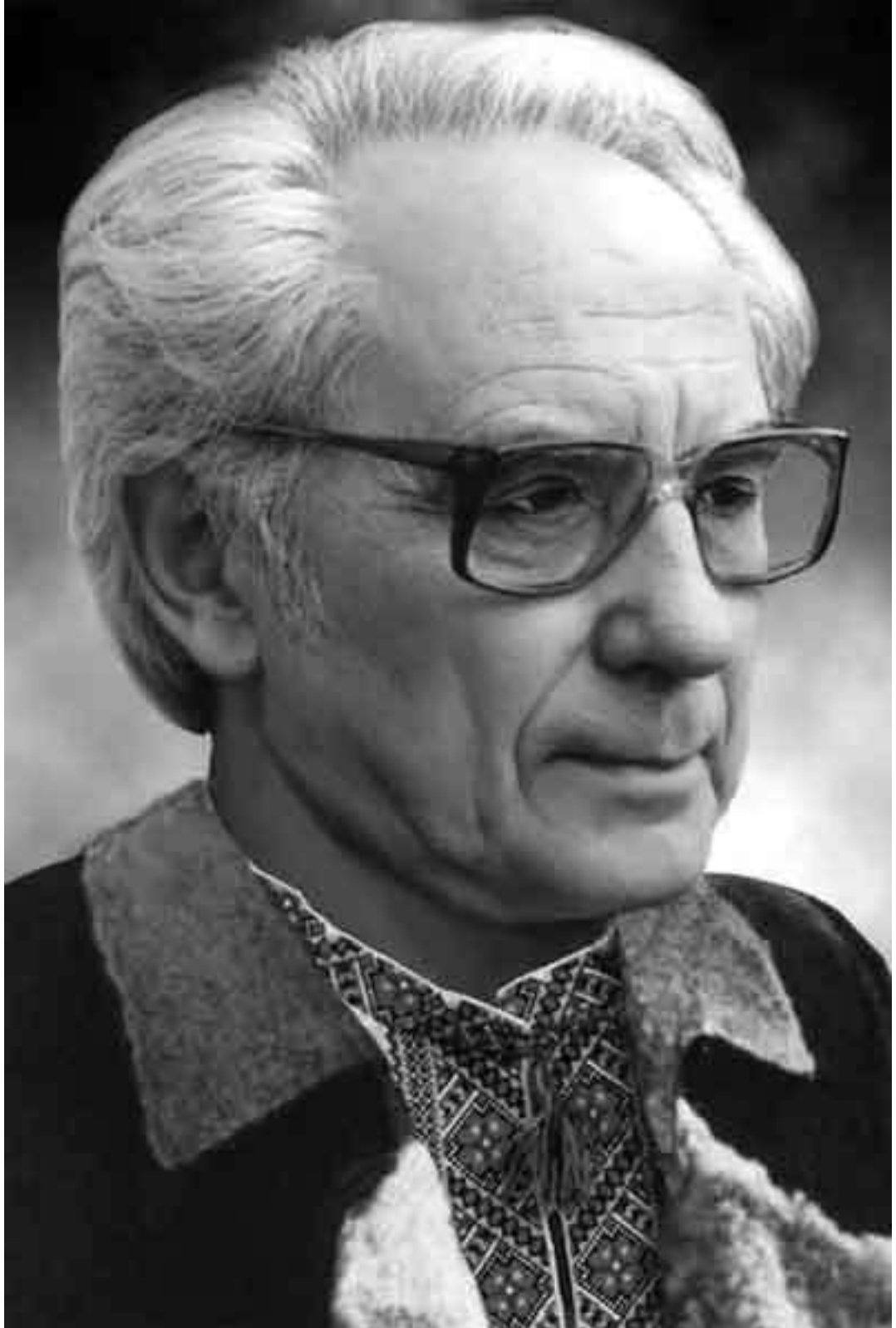
²⁴ Програма 8-го класу (додатково).

²⁵ Програма 8-го класу.

кричу: «Кладіть отут у домовину
живим!.. Однаковісінко мені...»

Максим Тадейович Рильський

1895 (м. Київ) – 1964 (м. Київ)

Дощ²⁶

Благодатний, довгожданий,
Дивним сяйвом осіяний,
Золотий вечірній гість
Впав бадьоро, свіжо, дзвінко
На закурені будинки
Зголоднілих передмість.
Відкривай гарячі груди,
Мати земле! Дощ остудить,
Оживить і запліднить, —
І пшеницею й ячменем
Буйним повівом зеленим
Білі села звеселить.

Запахла осінь в'ялим тютюном²⁷

Запахла осінь в'ялим тютюном,
Та яблуками, та тонким туманом, —
І свіжі айстри над піском рум'яним
Зорюють за одчиненим вікном.

У травах коник, як зелений гном,
На скрипку грає. І пощо ж весна нам,
Коли ми тихі та дозрілі станем
І вкриє мудрість голову сріблом?

Бери сакви, і рідний дім покинь,
І пий холодну, мовчазну глибіню
На взліссях, де медово спіють дині!

Учися чистоти і простоти
І, стоптуючи килим золотий,
Забудь про вежі темної гордині.

Коли усе в тумані життєвому²⁸

Коли усе в тумані життєвому
Загубиться і не лишить слідів,

²⁶ Програма 11-го класу (додатково).

²⁷ Програма 11-го класу (додатково).

²⁸ Програма 11-го класу (додатково).

Не хочеться ні з дому, ні додому,
Бо й там, і там огонь давно згорів.

В тобі, мистецтво, у тобі одному
Є захист: у красі незнаних слів,
У музиці, що вроду, всім знайому,
Втіляє у небесний перелив;

В тобі, мистецтво, – у малій картині.
Що більша над увесь безмежний світ!
Тобі, мистецтво, і твоїй країні
Я шлю поклін і дружній свій привіт.

Твої діла – вони одні нетлінні,
І ти між квітів найясніший квіт.

Люби природу не як символ...²⁹

Люби природу не як символ
Душі своєї,

Люби природу не для себе,
Люби для неї.

Вона – не тільки тема вірша
Або картини, —
В ній є висоти незміримі
Й святі глибини.

У неї є душа могутча,
Порив є в неї,
Що більший над усі пориви
Душі твоєї.

Вона – це мати. Будь же сином,
А не естетом,
І станеш ти не папіряним, —
Живим поетом!

Молюсь і вірю...³⁰

Молюсь і вірю. Вітер грає

²⁹ Програма 11-го класу (додатково).

³⁰ Програма 11-го класу.

І п'яно віє навкруги,
І голубів тремтячі зграї
Черкають неба береги.

І ти смієшся, й даль ясніє,
І серце б'ється, як в огні,
І вид пречистої надії
Стоїть у синій глибині.

Кленусь тобі, веселий світе,
Кленусь тобі, моє дитя.
Що буду жити, поки жити
Мені дозволить дух життя!

Ходім! Шумлять щасливі води,
І грає вітер навкруги,
І голуби ясної вроди
Черкають неба береги.

Осінь-маляр із палітрою пишною³¹

Осінь-маляр із палітрою пишною
тихо в небі кружляє,
осипає красою розкішною.

Там розсипа вона роси срібlistі,
Там тумани розливає,
Ліс одягає у шати барвисті.

Ліс обливає кольорами дивними,
Ніжно сміється до вітру,
Грає цілунками з ним переливними.

Фарби рожеві, злотисті, червоні,
Срібно-блакитне повітря...
Ніжні осінні пісні тиходзвонні!

Солодкий світ!³²

Солодкий світ! Простір блакитно-білий
І сонце – золотий небесний квіт.
Благословляє дух ширококрилий

³¹ Програма 11-го класу (додатково).

³² Програма 11-го класу.

Солодкий світ.

Узори надвесняних тонких віт,
Твій погляд, ніби пролісок несмілий,
Немов трава, що зеленить граніт,
Неначе спогад нерозумно-милий...
Солодкий світ.

Чи янголи нам свічі засвітили
По довгих муках безсердечних літ,
Чи ми самі прозріли й зрозуміли
Солодкий світ?

Володимир Іванович Самійленко

1864 (с. Великі Сорочинці, Полтавська область) – 1925 (м. Боярка, Київська область)

Патріоти³³

Два хлопці укупі стояли,
А третій дививсь оддалі,
Як ті гаряче розмовляли
Про долю своєї землі.

Один у широкій промові
Народні права боронив;
Він докази всі наукові
По пунктах як слід розложив.

Народну окремість натури,
І склад особливий думок,
І давність своєї культури, —
Довів він усе те з книжок.

А другий про теє доводив,
Як дійде народ своїх прав,
І в поступі інших народів
Він місце йому показав.

Так двоє вели язяками
Роботу для краю свого,
Гукали й махали руками,
Де річ вимагала того.

А третій не мовив нічого:
Він мовити красно не міг,
Але задля діла святого
І жив він, і в землю б поліг.

Ті двоє, з балачки втомившись,
Веселі собі розійшлись,
А третій стояв зажурившись
І наче дивився кудись.

Але він не тую картину
Вбачав, що круг нього була:
Він бачив душею Вкраїну
І все, що вона добула.

Вбачались йому патріоти
Із купою слів голосних,
А поруч мільйони голоти,

³³ Програма 8-го класу.

І темність, і вбожество їх.

Василь Андрійович Симоненко

1935 (с. Біївці, Полтавська область) – 1963 (м. Черкаси)

Гей, нові Колумби й Магеллани...³⁴

Гей, нові Колумби й Магеллани,
Напнемо вітрила наших мрій!
Кличуть нас у мандри океани,
Бухту спокою облизує прибій.

Хто сказав, що все уже відкрито?
Нащо ж ми народжені тоді?
Як нам помістити у корито
Наші сподівання молоді?

Кораблі! Шикуйтеся до походу!
Мрійництво! Жаго моя! Живи!
В океані рідного народу
Відкривай духовні острови!

Геть із мулу якорі іржаві —
Нидіє на якорі душа!..
Б'ються груди об вітри тужаві,
Каравела в мандри вируша.

Жоден вітер сонця не остудить,
Півень землю всю не розгребе!
Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе.

Мріяти й шукати, доки жити,
Шкварити байдужість на вогні!..
А якщо відкрию вже відкрите,
Друзі! Ви підкажете мені...

Задивляюсь у твої зіниці³⁵

Задивляюсь у твої зіниці
Голубі й тривожні, ніби рань.
Крешуть з них червоні блискавиці
Революцій, бунтів і повстань.

Україно! Ти для мене диво!
І нехай пливе за роком рік,
Буду, мамо горда і вродлива,

³⁴ Програма 7-го класу.

³⁵ Програма 11-го класу.

З тебе дивуватися повік...

Одійдіте, недруги лукаві!
Друзі, зачекайте на путі!
Маю я святе синівське право
З матір'ю побути на самоті.

Рідко, нене, згадують про тебе,
Дні занадто куці та малі,
Ще не всі чорти живуть на небі,
Ходить їх до біса на землі.

Бачиш, з ними щогодини б'юся,
Чуєш – битви споконвічний грук!
Як же я без друзів обійдуся,
Без лобів їх, без очей і рук?

Україно, ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова...
Гримотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

Ради тебе перли в душу сію,
Ради тебе мислю і творю...
Хай мовчать Америки й Росії,
Коли я з тобою говорю.

Хай палають хмари бурякові,
Хай сичать обраци – все одно
Я проллюся крапелькою крові
На твоє священне знамено.

Лебеді материнства³⁶

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.

Заглядає в шибку казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.

Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
Не пусти тебе колиску синову гойдати.

Припливайте до колиски, лебеді, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, синові під вії.

³⁶ Програма 7-го класу.

Темряву тривожили криками півні,
Танцювали лебеді в хаті на стіні.

Лопотіли крилами і рожевим пір'ям,
Лоскотали марево золотим сузір'ям.

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.

У хмільні смеркання мавки чорноброві
Ждатимуть твоєї ніжності й любові.

Будуть тебе кликати у сади зелені
Хлопців чорночубих диво-наречені.

Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.

За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.

І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,

Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Володимир Миколайович Сосюра

1898 (м. Дебальцеве, Донецька область) – 1965 (м. Київ)

Любіть Україну!³⁷

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.

Між братніх народів, мов садом рясним,
сіяє вона над віками...
Любіть Україну всім серцем своїм
і всіми своїми ділами.

Для нас вона в світі єдина, одна
в просторів солодкому чарі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
і в кожному серця ударі,

у квітці, в пташині, в електровогнях,
у пісні у кожній, у думі,
в дитячий усмішці, в дівочих очах
і в стягів багряному шумі...

Як та купина, що горить – не згора,
живе у стежках, у дібровах,
у зойках гудків, і у хвилях Дніпра,
і в хмарах отих пурпурових,

в грому канонад, що розвіяли в прах
чужинців в зелених мундирах,
в багнетах, що в тьмі пробивали нам шлях
до весен і світлих, і щирих.

Юначе! Хай буде для неї твій сміх,
і сльози, і все до загину...
Не можна любити народів других,
коли ти не любиш Вкраїну!..

Дівчино! Як небо її голубе,
люби її кожну хвилину.
Коханий любить не захоче тебе,

³⁷ Програма 8-го класу.

коли ти не любиш Вкраїну...

Любіть у труді, у коханні, у бою,
як пісню, що лине зорею...
Всім серцем любіть Україну свою —
і вічні ми будемо з нею!

Сад³⁸

В огні нестримної навали
рубали, різали наш сад...
А ми дивилися назад
і за минулим сумували...

Руками власними тюрму
творили ми собі одвічну...
О будьте прокляті, — кому
назад повернуте обличчя!

Кати нас брали на штики
за слово, правдою повите...
Ви ж розумієте?! Віки
не знали ми, чиї ми діти!..

Хтось застромив у серце шило
в чеканні марному весни...
В саду розкішному лишилися
одні пеньки та бур'яни.

Кати на струни наші жили
тягли із рук, як сон, блідих...
І з нас співців собі купили,
щоб грали їм на струнах тих.

Ми йшли кривавими стежками,
нам тільки снівся волі гук.
І похоронно над полями
кричав і плакав чорний крук...

Він нам кричав про волі гнів,
щоб ми повстали, захотіли!..
Й кривавий дзюб об струни-жили
в безкраїм розпачі точив...

Коли ж приходили раби

³⁸ Програма 8-го класу.

володарям на струнах грати,
серця не тисло від журби
і не обурювали грати...

А струни плакали... Не в бій —
вони нас кликали в утому...
Та от прийшов співець новий
і в струни вдарив по-новому.

І ми здригнули!.. Душі громом
залив музичний буревій,
що мчав, мов рокоти ріки,
що рвався вдаль крізь піну шалу!
І розцвіли старі пеньки,
і бур'яни травою стали...

Це вдень було, коли той спів
так схвилював серця всім хорі...
А уночі вже сад шумів
і крізь гілля сміялись зорі...
Так несподівано і скоро
наш сад постав і зашумів...

Його рубали, а він ріс!
На місці зрубаного дуба
росли нові!.. І навіть хмиз
угору дерся!.. Краю любий!..

Ми дочекалися весни,
ми вже підходимо до брами!..
Це ти той сад, о краю мій,
колись порубаний катами!..
Над золотими берегами
ти знов шумиш, такий рясний...

Павло Григорович Тичина

1891 (с. Піски, Чернігівська область) – 1967 (Київ)

Блакить мою душу обвіяла³⁹

Блакить мою душу обвіяла,
Душа моя сонця намріяла,
Душа причастилася кротості трав —
Добридень я світу сказав!

Струмко серед гаю, як стрічечка.
На квітці метелик, мов свічечка.
Хвилюють, маюють, квітують поля —
Добридень тобі, Україно моя!

Не бував ти у наших краях!⁴⁰

Не бував ти у наших краях!
Там же небо – блакитні простори...
Там степи, там могили, як гори.
А веснянії ночі в гаях!..
Ах, хіба ж ти, хіба ти це знаєш,
Коли сам весь тремтиш, весь смієшся, ридаєш,
Серце б'ється і б'ється в грудях...
Не бував ти у наших краях.

Не бував ти у наших краях,
Бо відтіль не таким би вернувся!
Чув про степ, що ген-ген простягнувся? —
Єсть там люди – й зросли у степах,
Що не люблять, не вміють ридати.
Що не можуть без пісні і нивки зорати!
Тебе ж завжди я бачу в сльозах... —
Не бував ти у наших краях.

³⁹ Програма 5-го класу.

⁴⁰ Програма 5-го класу.

Василь Семенович Стус

© Стус Д. (правонаступник Стуса В.), 2010 р.

1938 (с. Рахнівка, Вінницька область) – 1985 (табір ВС-389/36-1 біля с. Кучино, Пермська область)

Верни до мене, пам'яте моя⁴¹

⁴¹ Програма 11-го класу (додатково).

Верни до мене, пам'яте моя,
нехай на серце ляже ваготою
моя земля з рахманною журбою.
Хай сходить співом горло солов'я
в гаю нічному. Пам'яте, верни
із чебреця, із липня жаротою.
Хай яблука останнього достояю
в мої, червонобокі, виснуть сні.
Нехай Дніпра уроча течія
бодай у сні у маячні струмує,
і я гукну. І край мене почує.
Верни до мене, пам'яте моя.

О земле втрачена, явися⁴²

О земле втрачена, явися
бодай у зболеному сні
і лазурове простелися,
пролийся мертвому мені!
І поверни у дні забуті,
росою згадок окропи,
віддай усеблагій покуті
і тихо вимов: лихо, спи!..
Сонця клопочуться в озерах,
спадають гуси до води,
в далеких позиттєвих ерах
мої розтанули сліди.
Де сині ниви, в сум пойняті,
де чорне вороння лісів?
Світання тіні пелехаті
над райдугою голосів,
ранкові нашепти молільниць,
де плескіт крил, і хлюпіт хвиль,
і солодавий запах винниць,
як гріх, як спогад і як біль?
Де дня розгойдані тарілі?
Мосянжний перегуд джмелів,
твої пшеничні руки білі
над безберегістю полів,
де коси чорні на світанні
і жаром спечені уста,
троянди пуп'янки духмяні
і ти – і грішна, і свята,
де та запади́ста долина,
той приярок і те кубло,

⁴² Програма 11-го класу.

де тріпалася лебедина,
туге ламаючи крило?
Де голубів вільготні лети
і бризки райдуги в крилі?
Минуле, озовися, де ти?
Забуті радощі, жалі.
О земле втрачена, явися
бодай у зболеному сні,
і лазурово простелися,
і душу порятуй мені.

Олена Іванівна Теліга

1906 (с. Іллінське, Московська область) – 1942 (Київ)

Пломінний день⁴³

День прозорий мерехтить, як племін,
І душа моя горить сьогодні.
Хочу жити, аж життя не зломить,
Рватися вгору, чи летіть в безодню.

Хоч людей довкола так багато,
Та ніхто з них кроку не зупинить,
Якщо кинути в рухливий натовп
Найгостріше слово – Україна.

І тому росте, росте прокляття!
Всі пориви запального квітня
Неможливо в дійсність перелляти,
На землі байдужо-непривітній.

Хочу крикнути в далечинь безкраю
І когось на допомогу кликати,
Бо душа моя сьогодні грає
І рушає на шляхи великі.

Хай мій клич зірветься у високість
І, мов прапор в сонці, затріпоче,
Хай кружляє, мов невтомний сокіл,
І зриває рідних і охочих!

Все чекаю на гарячий подих, —
Геній людський, чи лише випадок, —
Щоб застигли і покірні води
Забурлили водоспадом.

Європа визнає державу
нову; їй дамо ґрунт і тло,
і сяє променями слави
її уквітчане чоло.
Душа ж гетьманова двоїться;
гуде новий універсал:
«Під руського царя горніться!»
Москві відданий генерал,
Вкраїни зрікшися, мов секти,
і, враз окресливши криву,
перед державцем у проекті
схилив бунчук і булаву.
І під вагою колісниць

⁴³ Не входить у шкільну програму.

московської, під крик і свист
юрби, при виблисках зірниць
ламається тоненький міст.
Забудь, гетьмане, сан високий!
Настануть безтривожні дні,
і ти пізнаєш мудрий спокій
в ясній ванзейській тишині.
Як сріблом час позначить скроні, —
дійшовши світлих верховин,
суддя ти станеш безсторонній
і України вірний син.
Віків минулих божевілля
набуде тон картин Доре,
і жартівливість водевіля
трагічну барву прибере.
Історія відміни любить.
Щоб не урвався нам терпець,
гримлять її веселі труби,
що дії другій вже кінець.
Завіса падає додолу,
завіса вгору знов іде:
нове накреслюючи коло,
хтось інший натовпи веде.
І коли закрутить непогода
І мене підхопить, мов піщину,
Хай несуть мене бурхливі води
Від пориву до самого чину!

Радість⁴⁴

Ой, не знаю, що то за причина —
Переходжу обережно вулицю,
І весь час до мене радість тулиться,
Як безжурний вітрогон-хлопчина.

До міського руху ми не звикли,
А хлопчина рветься, як метелиця,
Ніби поле перед нами стелиться,
Ніби зникли авта й мотоцикли.

І сама я на ногах не встою,
Пролітаю між людьми похмурими,
Козачка вдаряю попід мурами —
Бо хлопчина не дає спокою!

⁴⁴ Не входить у шкільну програму.

Сучасникам⁴⁵

«Не треба слів! Хай буде тільки діло!
Його роби – спокійний і суворий,
Не плутай душу у горіння тіла,
Сховай свій біль. Зломи раптовий порив».

Але для мене – у святім союзі:
Душа і тіло, щастя з гострим боєм.
Мій біль бринить, зате коли сміюся,
То сміх мій рветься джерелом на волю!

Не лічу слів. Даю без міри ніжність.
А може в цьому й є моя сміливість:
Палити серце в хуртовині сніжній,
Купати душу у холодній зливі.

Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив,
Та там, де треба, – я тверда й сувора.
О, краю мій, моїх ясних привітів
Не діставав від мене жодний ворог.

⁴⁵ Не входить у шкільну програму.

Іван Якович Франко

1856 (с. Нагуєвичі, Львівська область) – 1916 (м. Львів)

Моя любов⁴⁶

Вона так гарна, сяє так
Святою, чистою красою,
І на лиці яріє знак
Любові, щирості, спокою.

Вона так гарна, а проте
Так нещаслива, стільки лиха
Знесла, що квилить лихо те
В її кождіській пісні стиха.

Її пізнавши, чи ж я міг
Не полюбить її сердечно,
Не відректися власних втіх,
Щоб їй віддатись доконечно?

А полюбивши, чи ж би міг
Я Божую її подобу
Згубити з серця, мимо всіх
Терпінь і горя аж до гробу?

І чи ж перечить ця любов
Тій другій а святій любові
До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнітуть окупи?

Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце Боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Вкраїно!

Не пора⁴⁷

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служить!
Довершилась України кривда стара,
Нам пора для України жить.

Не пора, не пора, не пора
За невігласів лить свою кров
І любити царя, що наш люд обдира, —

⁴⁶ Програма 10-го класу (додатково).

⁴⁷ Програма 10-го класу (додатково).

Для України наша любов.

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор!
Хай пропаде незгоди проклята мара!
Під України єднаймося прапор!

Бо пора ця велика єсть:
У завзятій, важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

Розвивайся ж ти, високий дубе⁴⁸

Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде!
Розпадуться пута віковії,
Прокинуться люди.

Розпадуться пута віковії,
Тяжкі кайдани,
Непобіджена злими ворогами
Україна встане.

Встане славна мати Україна,
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяну-річки
Одна, нероздільна.

Щезнуть межі, що помежували
Чужі між собою,
Згорне мати до себе всі діти
Теплою рукою.

«Діти ж мої, діти нещасливі,
Блудні сиротята,
Годі ж бо вам в сусід на usługі
Свій вік коротати!

Піднімайтесь на святе діло,
На щиру дружбу,
Та щоби ви чесно послужили
Для матері службу.

Чи ще ж то ви мало наслужились

⁴⁸ Програма 10-го класу.

Москві і ляхові?
Чи ще ж то ви мало наточились
Братерської крові?

Пора, діти, добра поглядати
Для власної хати,
Щоб газдою, не слугою
Перед світом стати!»

Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде!
Гей, уставаймо, єднаймося,
Українські люди!

Єднаймося, братаймося
В товариство чесне,
Хай братерством, щирими трудами
Вкраїна воскресне!

Степан Миколайович Чарнецький

1881 (с. Шманьківці, Тернопільська область) – 1944 (м. Львів)

Ой, у лузі червона калина похилилася⁴⁹

Ой, у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася;
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну розвеселимо!

Не хилися, червона калино, маєш гарний цвіт;
Не журися, славна Україно, маєш славний рід;
А ми той цвіт калиновий ізберемо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, визволимо!

Не хилися, червона калино, все вгору рости!
Не журися, славна Україно, ми ж твої сини!
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, визволимо!

Марширують наші добровольці у кривавий тан
Визволяти наших українців з ворожих кайдан.
А ми наших братів українців визволимо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!

Гей, у полі ярої пшенички золотистий лан,
Розпочали стрільці українські з ворогами тан.
А ми тую ярую пшениченьку ізберемо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!

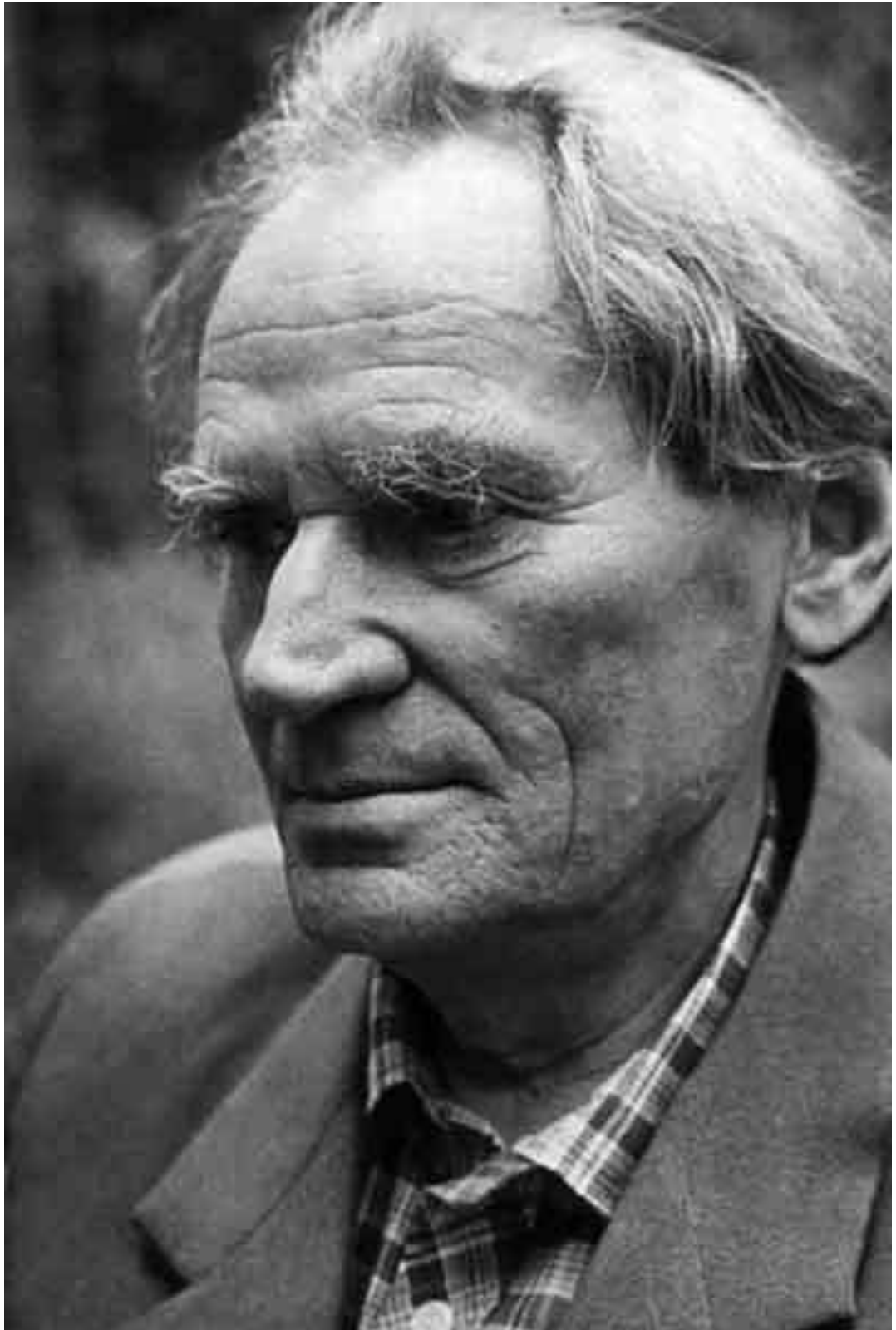
Як повіє буйнесенький вітер з широких степів,
То прославить по всій Україні січових стрільців,
А ми тую стрілецькую славу збережемо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!

⁴⁹ Програма 6-го класу.

Борис Олексійович Чичибабін

© Карась-Чичибабіна Л. (правонаступниця Чичибабіна Б.), 2013 р.

1923 (м. Кременчук) – 1994 (м. Харків)

С Украиной в крови я живу на земле Украины⁵⁰

С Украиной в крови я живу на земле Украины,
и, хоть русским зовусь, потому что по-русски пишу,
на лугах доброты, что её тополями хранимы,
место есть моему шалашу.

Что мне север с тайгой, что мне юг с наготою нагорий?
Помолюсь облакам, чтобы дождик прошёл полосой.
Одуванчик мне брат, а ещё молочай и цикорий,
сердце радо ромашке простой.

На исходе тропы, в чернокнижьи болот проторённой,
древокрылое диво увидеть очам довелось:
Богом по лугу плыл, окрылённый могучей короной,
впопыхах не осознанный лось.

А когда, утомлённый, просил: приласкай и порадуй,
обнимала зарёй, и к ногам простирала пруды,
и ложилась травой, и дарила блаженной прохладой
от источника Сковороды.

Вся б история наша сложилась мудрей и безкровней,
если б город престольный, лучась красотой и добром,
не на севере хмуром возвёл золочёные кровли,
а над вольным и щедрым Днепром.

О земля Кобзаря, я в закате твоём, как в оправе,
с тополиных страниц на степную полынь обронён.
Пойте всю мою ночь, пойте весело, пойте о славе,
соловьи запорожских времён.

⁵⁰ Не входит у шкільну програму.

Павло Платонович Чубинський

1839 (с. Чубинське, Київська область) – 1884 (м. Київ)

Ще не вмерла Україна⁵¹

Гімн України

Ще не вмерла України ні слава, і воля,
Ще нам, браття українці, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Станем, браття, в бій кровавий від Сяну до Дону,
В ріднім краю панувати не дамо нікому;
Чорне море ще всміхнеться, дід Дніпро зрадіє,
Ще у нашій Україні доленька наспіє.

Приспів.

А завзяття, праця щира свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні піснь гучна розляже,
За Карпати відоб'ється, згомонить степами,
України слава стане поміж народами.

Приспів.

⁵¹ Програма 6-го класу.

Тарас Григорович Шевченко

1814 (с. Моринці, Черкаська область) – 1861 (м. Санкт-Петербург)

І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє⁵²

*Аще кто речетъ, яко люблю Бога, а брата своего ненавидитъ,
ложьсть есть.*

Соборное послание Иоанна. Глава 4, с. 20

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянный,
І день і ніч плачу
На розпутьях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Господа зневажають, —
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жнива!
Схаменіться, недолуди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтесь!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесь на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!

⁵² Програма 9-го класу.

Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що Бог створив вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрячих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претесья знову!.. Якби взяли
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тойді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!
Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у Бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покидали б на вас головою.

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!
Умийтесь! образ Божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу

Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засядуть, і премудрих
Немудрі одурять!

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані Раю.
Немає й Бога, тільки я!
Та куций німець узловатий,
А більш нікого!..» – «Добре, брате,
Що ж ти такеє?»

«Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм».
Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: «Ви могли».
«Моголи! моголи!»
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: «Ви слав'яне».
«Слав'яне! слав'яне!»
Славних прадідів великих
Правнуки погані!
І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А свої
Дас[т]ьбі... Колись будем
І по-своєму глаголять,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже, —
Отойді ми заходимось!..
Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люде.
А гвалту! а крику!

«І гармонія, і сила,
Музика, та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народу!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що – не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!»
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:

Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани
Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще краще, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.
Може, чванитесь, що братство
Віру заступило.
Що Синопом, Трапезондом
Галушки варило.
Правда!.. правда, наїдались.
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.

А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить, —
Вам байдуже. Аби добра
Була для городу!
А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Заміс[т]ь пива праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре, ведіть, показуйте,
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте!.. за науку,
Не турбуйтеся, буде
Материна добра плата.
Розпадеться луда
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злому

На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитай[те],
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали!
Обніміть ж, брати мої,
Найменшого брата —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої.
Молю вас, благаю!

Мені однаково, чи буду...⁵³

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс меж чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,

⁵³ Програма 8-го класу.

І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій – не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: “Молись,
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись”.
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

Прозові твори

Остап Вишня (Павло Михайлович Губенко)

1889 (хутір Чечва, Сумська область) – 1956 (м. Київ)

Зенітка⁵⁴

Сидить дід Свирид на колодках. Сидить, стружить верболозину.

⁵⁴ Програма 11-го класу (додатково).

– Як діла, дідусю? Драстуйте!

– Драстуйте! Діла? Діла – нічого! Діла, як казали оті песиголовці, – гут!

– І по-німецькому, дідусю, навчились?

– Атож. У соприкосновенії з ворогом був, – от і навчився.

– І довго, дідусю, соприкасалися?

– Та не так, щоб й довго, а проте троє й од мене «у соприкосновеніє з землею» пішли. Загребли трьох отам на вигоні... І могилу вони були насипали й хреста поставили: так як наші оце повернулись, я й хреста порубав і могилу по вітру розвіяв... Щоб і сліду од погані не було.

– ...Розказати, кажете? Ну, слухайте.

...Наближались фашисти; знелюдніло наше село. Кілька старих бабів тільки й лишилося. Опинився й я по той бік річки, в лісі, у партизанах. Обіда хлопцям варив, коні пас. Та й закортіло мені подивитися, хто ж у моїй хаті за хазяїна тепер править, бо одинцем я жив, один, як палець. От одного разу підійшов я до річки, як уже добре смерклось, витяг з очерету човна, сів, поплив та й висадився десантом у себе ж таки в березі. Висадився десантом, а потім перебіжками, перебіжками поміж соняшниками, та за хлівом у лопухах і замаскувався. Замаскувався і сидю. А в хаті, бачу, світло горить, гомонять, чую, дехто співати зривається.

Я сидю, чекаю: хай, думаю собі, як поснуть, тоді вже я прийму рішення. Довгенько довелося чекати. Коли ось двері на ганок – рип! – виходять троє: двоє, чую, фашисти, а третій Панько Нужник, – за старосту вони його призначили. Батько його крамничку в нас держав, а воно, сопливе, виплакало, щоб його в колгосп прийняли. А тепер, бач, ста-а-ро-ста! Вийшли й прямують до хліва. А в хліві в мене на горищі трохи сіна було... Так ото Панько їх туди ночувати веде, бо в хаті душно. Полізли вони на горище, полягали. Чую, – хропуть. Я з лопухів потихесеньку, навшпиньки, у хлів. У руках у мене вила-трійчата залізні. Я розмахуюсь та крізь лісу вилами – раз, два, три!

Як заверещать вони там, як закричать:

– Вас іст дас?

А Нужник:

– О, рятуйте! Хтось із землі з зенітки б'є!

Ага, думаю, сукині ви сини, уже мої вила вам за зенітку здаються, почекайте, ще не те буде. Та з тим знову перебіжками у берег, на човна й на той бік. За три дні поздыхали вони всі троє: так переказували потім із села. Я їм вилами животи попротиав. Отаке моє з ворогом соприкосновеніє.

– Скільки ж вам, діду, літ?

– Та хто зна! Чи сімдесят дев'ять, чи вісімдесят дев'ять? Хіба їх полічиш? Знаю, що дев'ять, а яких саме, уже й не скажу.

– І ото ви не побоялись, – один на трьох?

– Побоявся? Та, чоловіче божий, війна – це ж моє рідне діло. Я ж увесь свій вік воювався з... бабою. Лукерки моєї не знали? Хіба ж такі страженія були, як з отими поганцями на горищі! Та я їх, як шурят, подавив! А покійниця моя – хай царствує! – та вона б сама на дивізію з рогачем пішла! На що ми з кумом – царство йому теж небесне! – було вдвох... та куди там!

Сидю було я під повіткою, зубці до грабель тешу, а вона вийде на ганок та як стрельне:

– Свириде!

Вірите, сокира в мене в руках сама собі тільки – стриб! стриб! стриб! Як на теперішню техніку, так чиста тобі «катюша». З нею я так напрактикувався, що ніяка війна мені ані під шапку. Наступати на Лукерку, щоправда, я не наступав, більше одбивав атаки, а воюватися доводилось мало не щодня..

Одного разу, в неділю, ми з кумом, ще й на достойне не дзвонили, не видержали: хильнули. І добренько-таки хильнули. Коли ось Лукерка з церкви!

– Держись, – кажу, – куме, битва буде! Якщо поодиночі, будемо бити. Давай згуртуємось у військове єдинство, бо інакше розгром. Переємне живу силу й техніку! Утворили ми єдинство. Тільки-но вона на ганок, я зразу вроді як на «ура»:

– Що це ти по церквах до полудня товчешся?! Піп медом частує, чи що?

А кум з правого флангу заходить. Але тут у нас обидва організаційна вийшла: рогачів ми не поховали. Ех! – вона за рогача і в контратаку! Прорвала фронт. Ми з кумом на зарані підготовані позиції – в погрібник. Опорний, вроді пункт.

Уже й пироги похололи, а вона все в погрібнику в оточенні держить. Сидю я за діжкою з сирівцем, куняю.

Кум і каже:

– Як знаєш, – каже, – Свириде, а я до своїх пробиватися буду. У моєї Христі теж сьогодні пироги.

– Дивись, – кажу, – куме, тобі видніше. А краще не ризикувати завидна, хай як смеркне.

– Що ти, Свириде, як смеркне? Та які ж смерком пироги?

Перехрестився кум і рвонув в н-ському напрямленні. І таки пробився в положення своєї Христі. Щоправда, рогачем його таки контузило, але з ніг не збило!

А я аж до вечора в оточенні за діжкою з сирівцем просидів. Тільки ввечері уласкавилась трохи Лукерка; підходить, одчиняє погрібника:

– Сидиш? – каже.

– Сидю! – кажу.

– Іди ж хоч галушок попоїж, а то охлянеш!

– Кинь, – кажу, – рогача, тоді вийду!

Бойова була покійниця!

Було з нею й стратегії, й тактики. Де ми з кумом тільки не маскувались: і в картоплинні, і в коноплях. Та обнародить було враз! Обнародить – і витіснить! Та тіснить було аж до водяного рубежа, до річки. А ми з кумом плавати не вміли, стоїмо у водяному рубежі на дистанцію, щоб рогачем не дістало. Стоїмо, мокнемо.

А вона:

– Мокнете?! Мокніть, іродові душі, я з вас конопель натіпаю!

Та після такої практики мені з отими гнидними христями й робити не було чого. Шкода – кума нема: ми б з ним у єдинстві не те б показали.

Кум і льотчик кріпкий був. Ас!

Трусимо ми якось кислиці з кумом. Повилазили на дерево й трусимо. А кислиця висока була, розложиста. Фашисти, кляті, зрубали її. Лукерка в пелену кислиці збирає. Трусилу, трусили, – хе, думаємо, закуримо. Люльки в зуби, кум огню креше...

Коли це знову як бахне:

– Знову за люльки!

Так ми з кумом, як стій, з кислиці у піке. Кум таки приземлився, хоч і скапотував, а я з піке – в штопор, із штопора не вийшов, протаранив Лукерці спідницю й урізавсь у землю! За півгодини тільки очунавсь, кліпнув очима, дивлюсь; ліворуч стоїть кум, аварію зачухує, праворуч Лукерка з цеберкою води. Ворухнувся – рулі повороту ні в руках ні в ногах не діють, кабіна й увесь фюзеляж мокрі-мокрісінкі...

– Живий, слава богу! – кум каже.

А Лукерка:

– Був би, – каже, – він живий, якби не моя кубова спідниця! Хай скаже спасибі спідниці, що затримала, – угруз би був у землю по самісінький руль глибини! Ех, льотчики, – каже, – молодчики!

А ви кажете, чи не злякався я трьох гітлерівців!

Після такої практики?! Таке й вигадате!

– А що тепер поробляєте, дідусю?

– Прийшли наші, – я демобілізувався. Дуже швидко німці тікають, не наздожену. Хай уже молодші гонять. А я оце дітлахам у дитячий садок пищики роблю. Такі ж утішненькі дітоньки! Та колгоспну череду з евакуації виглядаю. Треба випасати, треба відбудовувати після німецької погані. Ех, кума б оце мені, ми б оце вдвох... Хочете, може, «зенітку» мою побачити? Ось вона! І погладив ніжно дід Свирид свої вила-трійчата...

Олександр Петрович Довженко

1894 (хутір В'юнище, Чернігівська область) – 1956 (Передєлкіно, Московська область)

Щоденник 1941–1956⁵⁵

(уривки)

5/V 1942

– Ну, як нравиться на фронті?

– А ми українським братам помагаєм, – відповів вірменин-боєць.

Таджики привезли подарунки. «Помагаєм українським братам».

Там, на фронті, справжнє братство народів-бійців. Всі народи, всі нації – всі рівні, у всіх однакова любов до Батьківщини, до дітей...

Тут залицяються до жінки, що носить воду. Тут плачуть, коли штаб іде далі.

В кілометрі од фронту орють, завидують один одному.

– Глибше!

– Що, не важко?

– Чого важко? Цю землю можна їсти.

Бійці і командири сіють, сіють! Орють і сіють! Я дивлюсь на це і плачу од радості.

Написати новелу про хлопчиків, що у них у хатах стоять коні.

Розмова, у кого кращі коні. Потім про трофеї – у кого що є (у кожного збірка речей, здобутих від убитих німців).

Про хлопчиків не простих, а хитрющих розвідників, надзвичайно спостережливих і розумних.

– А у нас ще стоїть собако-міна... – ударив наслідок один хлопчик другого.

– Яка собака?

– Протитанкова собака.

Тут пішов довгий дитячий диспут.

У хлопчиків мусить бути досконала військово-технічна термінологія.

6/V 1942

Наказ здати зброю під страхом розстрілу. І от до командира приходить жінка і просить роззброїти її хлопця. У хлопця – арсенал трофеїв. Він крав зброю.

– Ви знаєте, що він раз накоїв? Застрелив офіцера.

– Брешете.

– От щоб я пропала! Щоб я перелякалася... і т. д.

– Потім він убив ще двох фашистів, тільки матері не признався, бо за офіцера я йому таки добре побила с... попругою.

Може, він убив першого фашиста за вбивство, за повішення батька, чи брата, чи дядька.

Як командир послав бійця роззброювати хлопця. Боєць був хоробрий і мав непогані діла з німцями, але хлопця взяти не міг. Довелося кликати підмогу і брати хитрощами. Коли його схопили, він плакав і кусався. Він боявся, що його розстріляють, і вирішив дорого продати своє життя.

Ще краще: пішла мати і вхопила його. Потім уже бійці.

– Кажи, будеш стріляти?

– Буду.

Або:

– Тарас, іди подивись, он у хату коней привели. Он подивись, які гарні коні.

– Бре.

⁵⁵ Програма 11-го класу (додатково).

Деталь: бомбардування «мессершмітів». Тарас кричить: «Не стійте там, ховайтесь у щілину». І т. д. Словом, Тараса приводять до командира два бійці, не приводять, а приносять на руках, обоє втомлені і пітні, така велика сила пристрасті одоліла Тараса. Він вертівся, як в'юн, і захищався, як тільки міг.

– Товаришу командир, я б вам легше фріца приніс, ніж оцього пацана.

Розмова командира з Тарасом. Тарас – розвідник.

– Де ти навчився стріляти?

– Уночі за хлівом. Фріци стріляють, і я пристрілюю. А оце як був бій, так я стріляв по них із свого дота.

– Скільки ти убив?

– Шість фріців.

У Тараса був дот. Найдти місце правдиве для дота. Крім дота, у Тараса був і весь арсенал зброї.

У Тараса проявився якийсь невідомий, надзвичайний інстинкт бійця-воїна. Його хитрість, витривалість, і упертість, і надзвичайне вміння стежити за ворогом були виняткові. Головною перешкодою у Тараса була мати. Вона з ним не церемонилась, і йому таки перепало. Тарас і німці. Тарас і діти. Тарас і повішені. Тарас – розвідник. Приклади його спостережливості.

6/V

Тарасів дот був у дядьковій погребні, а ще краще – у дядьковій печі. Дядькову хату і двір геть-чисто розбито снарядом, лишилася тільки велика старовинна піч. «Хата» була на відстороні, і всі про неї забули. Там і влаштував свій дот Тарас. Крім того, у нього був льох з таємним ходом. Він пропадав цілими днями, як провалювався.

В оповіданні про матір: німці дізналися, що поранені – не сини, через їхнє невміння говорити по-українськи.

Тарас Бульба

Тарас був месник. Коли німці привезли з лісу до села дванадцять трупів партизанів і зігнали все село для опізнання трупів, ніхто нікого не пізнав.

– Не наші це люди. З якогось, може, іншого села, не знаємо ми цих людей.

Довго добивалися німці признання і таки не дізналися. Це ж саме повторилося і через тиждень, коли привели п'ятьох живих. Ніхто їх не пізнав. Не впізнав і Тарас. Серед п'яти був його батько. Тарас мовчав. Тарас кинувся до батька, коли його вели до петлі, але батько сильно вдарив Тараса носком у живіт, так, що Тарас упав непритомний. Потім він зрозумів, що тато спас його од смерті, і маму, і ще його усіх чотирьох сестер.

Батько Тарасів довго висів серед села мерзлий, увесь в інею, як статуя. Тарас ходив щодня повз батька і навіть зник. Батько його був великий герой. Тарас вирішив зробитись таким, як батько, тільки багато хитрішим – вирішив не попадатися німцям до рук.

Тарас убив німця, того, що вішав батька. Жив він у тітки. Хоча Тарасову тітку за це, правда, і розстріляли, Тарас не горював: все-таки на війні, думав він, тітка менше варта, ніж отакий німець, що може вішати людей. Крім того, тітка була сліпа на одне око і дуже скупа. Нічого було не дасть, як прийдеш до неї гулять. Ні тобі огірка, ні маку, ні яблук, так що Тарасу доводилось все це добувати у тітки іншим способом.

Проте німця, що застрелив тітку, Тарас теж убив. Він замінував його хату.

Тарасу здавалося, що він знав уже німецьку мову. Так він її вивчив. У Тараса було багато різних німецьких речей. Були пляшки з горілкою, гранати, один автомат, чотири парабелуми, маузер з дерев'яною колодкою, сигари, якісь ще гумові скручені плівочки невідомого призна-

чення, були ліхтарики, були десятків два мін, кілька ящиків патронів. Був бінокль і багато зубної пасти, яку він пробував було їсти мерзлу, так вона гарно пахла. Були німецькі казанки, касок з п'ять.

У Тараса ще не було ненависті до німців. Він ще був малий. Але він добре знав і відчував усією своєю маленькою войовничою душею, що їх треба вбивати, і чим більше, тим краще. Треба нищити. Що як їх не понищити, то вони знищать потроху всіх – і маму, і все село. Одного з двох німців він убив у вікно, коли вони роздягалися і голі били воші. Тоді він вистрілив у одного і вбив його наповал, а другий утік з хати голий на мороз. Тим часом Тарас втік у дот.

Один раз він помагав німцям пиляти сад на дрова. Він зносив дрова у хату, уже вечоріло. Розпалили піч, а Тарас заліз під лавку, під піл, а звідти на піч. Повечерявши, німці сіли четверо грати в карти. Двоє сиділи рядом тут же і роздивлялися якісь смішні картинки. Тоді Тарас кинув у них бомбу з печі і вбив усіх.

Тарас ще не мав ненависті до німців, але він почував, що вони не дадуть йому вирости великим і помститися за батька. Вони бояться його, Тараса, і не сьогодні-завтра вб'ють, і Тарас вирішив сам убити їх як можна більше. Тарас знав, що німців треба убивати, треба боротися за своє життя, за існування.

До сторінки про дідів-харонів.

– Така, мабуть, ваша планета. Сильно миша тікала на схід. Віщування таке.

– Нічого, не дрефте, діду. Ми вернемось.

Дід подивився на Т. і плюнув через плече:

– Та ти-то вернешся... А от наших людей багато не вернеться. А ти, як полова, носить тебе всіма вітрами. За тебе поб'ються.

– Этот дед националист.

Часом вони перевозили двома човнами. Тоді вони говорили тихо і спокійно один з одним про своїх клієнтів образливі речі, ніби їх тут не було.

Описати діалог.

У обох дідів онуки чи сини військові на фінському та на Хасані, на Далекому Сході, у Монголії. Вони горді синами.

– Коли б оце мій Лаврін да був тут, так він би оцю шушваль перестріляв би власною рукою. Куди тобі. Той не одступить, чорта з два.

– Еге. Отакий і мій Семен. Його огнем печи, на куски ріж, ну не одступить і ні за які гроші не піддасться.

– А це все мотлох. Тікає, як миша. Думає спастись, а воно, мабуть, вийде так, що харкатимуть кров'ю довго, а це ж бо треба буде забирати назад, – еге. Та треба все одно проливать кров. Шутка сказати, скільки землі прийдеться забирати назад.

– Не вмієте битися?

– Що сказано в уставі? Стріляєш – возненавидь ціль. А де ваша ненависть?

– У радіо!

– Еге. Та в газетках. А вмирать боїтеся. Значить, ненависті нема.

– Іще нема, ще, казав той, тільки прорізається. Ох, буде мороки. О, пливе щось. Наш чи німець? Німець. А, гидота, де ти взявся на нашу голову, до чорта їх пливе, так, як пацюки.

Я з насолодою слухав кожне його слово. Дід вірив у нашу перемогу.

Ми не знали, що казати.

– Прощайте, спасибі.

– Ідіть під три чорти. Крутитесь. Ідіть собі, не крутіться перед очима...

– Я б на Дніпрі вмер. Мене б з Дніпра не те що Гітлер, а сам нечистий би не вигнав, прости Господи.

– А танкетки... – хотів було хтось щось сказати.

– Ну й що, що танкетки? – перебив дід, очевидно, не маючи ніякого бажання вислуховувати нас. – Скільки вона там вас може вбити, та танкетка, якщо од неї не тікають?... Я вже своє одвоював. Он мій Лаврін на Хасані, чули, що зробив з японцями? От. Так-то, Лаврін от. Танкетки, – розсердився дід. – Людська душа молодецька сильніша за всяку танкетку! Була, єсть і буде. Як ото в піснях: «У нашого Морозенка червона стрічка. Де проїхав Морозенко – кровава річка». – О... Ото був воїн. Або мій покійний батько з генералом Скобелевим брали Плевну... А що ж накажете робити тепер нам з німцями? Що передати їм? Як у вічі дивитися?

– Ми ще повернемось.

– Та ти, мабуть, повернешся.

Почулася стрілянина. Ракети. Крики одчайдушні.

– Ого-гов! Подай човна. Ого-ов-ов! Човна!

– О, вже скугичуть. Подамо, не кричи, чорт тебе не візьме.

Поперевозили діди всіх. Посідали на березі і, дивлячись на той бік, гірко, по-дідівськи заплакали.

– Синочки наші, що ж це ви поробили?

І коли їх на другий день німці вішали серед села у присутності всіх людей, вони поклонилися один одному й не захотіли з німцями говорити.

Валуйки

– Слухай, чого ти з ним розмовляв? Цей же дід націоналіст, хіба не видно! – сказав уже в куцах Тополі другий в таких же ременях – журналіст Вересай.

– Нічого. Ми повернемось. Я йому цього не забуду.

– Прощайте, діди. Спасибі вам за труд.

– Постійте трохи. Так що ж передати прикажете ворогу, як стрічать його і як у вічі дивитися?

– Скажете їм, що ми повернемось! – сказав «бойкий» журналіст, увесь у новому, в безлічі нових ременів, що перетинали його товсту не по літах фігурку по всіх напрямках. Круглі окуляри з товстими, для короткозорих, скельцями, планшетка нова, сумка нова, чоботи хромові нові.

Дід подивився на журналіста.

– Як тебе зовуть?

– Семен Тополя.

– Гарне ім'я. Теж, мабуть, нове видали. Так я так і скажу: казав Семен Тополя, що він вернеться. Його не візьме ніяка дальнобійна пушка. А за остальных не ручаюсь. Мабуть, скажу, багато їх загине на полі брані, поки не вижене ворогів з своєї землі к такій лихій матері.

– Я їм не вірю. Всі вони націоналісти. Ти бачиш? Що передасть німцям, а, не бійся, не сказав: товариші, не могли б ви взяти мене з собою і врятувати мене від фашистів? Ой! Хто тут? Стріляю! – закричав раптом Вересай, почувши недалеко справа у лозі якесь сопіння.

– Та не стріляй. Пужливий який, чорт вас тут носить, – почувся зовсім близько голос ще одного сьогобічного діда, що витяг свого човна з лози, аби заступити нічну варту українського Харона на Дніпрі.

Я сидів у човні і дивився на діда, на річку, тиху і чарівну, і мені здавалося, що мене перевозять на той світ. Я не хотів вставати з човна. Було соромно, розпачливо і жалько, так жалько. Було багато почуттів. Коли б їх скласти в одне почуття гніву – річки б розступилися передо мною.

Я йшов лозяною стежкою. Мені було важко, я говорив діду:

– Ми вернемось, дідусю. Простіть нас. Ми вернемося, як би дорого ми не заплатили за нестаток ненависті. Простіть нас, діду, що не доглянули ми вашу старість. Спасибі вам, наші харони. Не жалійте нас. Жаль і збільшує ненависть, і підточує корені ненависті. Як шашіль. В

оцій річці ми втопили свій жаль і вийшли на берег спустошені. Хай же душі наші наливаються ненавистю до ворога і презирством до смерті.

– А ви думаєте, нам не важко і не жалько одступати?

– А що мені думать! Думайте ви. Життя ж ваше вже, а не моє. А я тільки так скажу. Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте жаль і скорботи. Це, хлопчику, не ваші напої. Це напої бабські. А вам би треба було од крепкої ненависті налити та презирства до смерті. От ваше вино. А жаль – це не ваше занятіє. Ваш жаль породить багато жалю, і сліз, і розпачу людського. Перемагають горді, а не жалісливі.

– Та що ти з ними, сопляками, говориш?

В цей час снаряд упав недалеко од нас і підніс догори великий водяний стовп. Всі понишкли і схопилися за борти човна.

– Сидіть тихо, коли не вмієте плавать.

– А що риби поглушить у річках!

– Еге. Позаторік подохла од задухи, а решту зараз німець висадить гарматами. Спустіють і річки, мабуть, і все на світі.

– Німець ненавидить ціль, а ви? А ви все думаєте, а треба не думати, а ненавидіти ціль...

– Я ненавиджу німців, діду, всією своє душею, – крикнув Сеня Тополя і навіть схопився за нову кобуру.

– Значить, душа в тебе мала. А ти прикуй себе ланцюгом до кулемета та й клади ворога мовчки до смерті, а там уже люди розберуться, який ти був – нервний чи ні. А то виходить, що ненависті в тобі багато, правда, а нервів, а любові до себе ще більше, от і «перевезіть, діду».

– Ну це не всякий може.

– Отож-то й є. А треба, щоб всякий міг, їсти ж усякий потребує. І язиком галакять всі навчилися.

– Багато вони вчилися ненавидіти дома всяких несогласних, так у них до німців не вистачило, чи що? Та хто їх зна.

Тополя притих.

Коли до берега підїхали німці, збуджені і гарячі, як хорти, – вони довго й нещадно били діда Савку і діда Платона, потім сіли в човен і веліли перевозити негайно на той берег. Посеред Дніпра Савка до Платона:

– Платоне, прости мене.

– Бог простить.

– У другий раз – Бог простить. У третій раз – Бог простить.

– Прости і ти мене, Савко...

Кинулись діди на правий берег, і перекинули човна з німцями, і потонули з ними у тихих водах сивого Дніпра.

Всяка буває душа – одна, як Дніпро, друга часом, як калюжа, по кісточки, а часом буває так, що і калюжки нема, а неначе, звиняйте, віл п...

– А коли душа велика, а чоловік нервовий?

– Подайте човен, ого-го-го. Човен подайте. Ага-га-га-го-о-о-о. Човен! – розпинався хтось на березі.

– О, нервені душі заметушилися. – Оглянувся Савка. – Отак і накличуть німців. А нема того, щоб тихо посидіти та подумати.

– Я Герой Радянського Союзу. Я не боюся смерті. Я знищив ворогів багато. Ненависть прорізалася в мені аж на Дніпрі, а зараз вона визріла в мені, як квітка. Скажу вам правду. Нічого в житті так не хочу, як після війни, коли буду живий, поїхати до того діда, поклонитися йому в ноги за науку.

– І гарненько відчитать, щоб не зазнавався на старості літ, – сказав один з тих непоправних тупиць, яких навіть війна не виправить... Чи, мо', це і був той самий журналіст Сеня Тополя.

– Не поклонитесь, товаришу командир, – сказав молодий, років вісімнадцяти боець.

Всі подивилися на бійця.

– В ту ж ніч прийшли на берег німці...

– А ти звідки це знаєш?

– Я був тоді хлопцем, що сидів мовчки на лопачині. Я один тільки й вплив до берега. А діди з німцями потонули в Дніпрі.

– Встать! – пролунав владний голос полковника.

Ми встали і стояли хвилину. Далі ми мусили вийти всі. Нам здавалося, що землянка вибухне од наших сердець. Ми вийшли. Була ніч.

10/V

Перед самим вікном летить німецький самоліт. Стріляють почім зря зенітки, і все мимо.

– Чорт його знає, що воно таке почалося. Всяке г... собаче понадіває на себе реміння та зброї, та не якого-небудь, а нового.

– Еге.

– А це ж усе гроші!

– Еге.

– Оце недавно перед вечором одну партію віз. Так одно, таку його мати, вроді оцього, що в очках, теж у новому, так ще револьвер витягло та кричить: вези, каже, скорее, націоналіст, а то застрелю. Їй-бо, правда. А в самого руки тремтять і очі викарячені, повіриш, ну як ото у носіра або в краснопірки од страху. От так людина!

– А, чорті-що!

– Еге. А один шинелю давав і нові чоботи. Що ж ти, кажу, казенне імущество роздаєш? Дак розсердився да почав по матушці: я, каже, вас, контрреволюціонерів, мільйон разстріляю, як вернуса! Отакий блазень, ну ти подумай! О, здорово гупає. Скоро, мабуть, появиться герман.

– Да, бояться. А не знають того, трясця їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутиться. Не здожене куля, здожене воша, а війна своє, казав той, візьме.

Ми йшли до річки лозами. Лози були високі, густі. Йшли ми стежною. Діди йшли з сітками і хропачами дуже поволі, ніби на звичайну нічну рибну ловлю, і, здавалося, не звертали жодної уваги ні на стрілянину гарматну, ні на далеку – кулеметну, ні на рев нічних німецьких літаків, що кидали гранати куди попало, ні на світлові парашути; словом, увесь німецький феєрверк, що так замучив нас за останні дні важкого відступу, для них ніби зовсім не існував.

– Слухай, батьку, – звернувся до діда Савки один журналіст, який вважав, що коли він переїде благополучно річку, то на все життя уже буде відомий тим, що попав у оточення. – Слухай, батьку. Ти не можеш іти трохи швидше?

Савка не одповів.

– Слушайте, діду, ви не можете йти швидше?

– Ні, не можу. Чого ви отакі швидкі стали, хто вас знає. Не встигли розпочати війну десь там, аж коло Карпат, а вже на Дніпрі, та й ще вам не швидко, ще швидше хочете. Старий вже я швидко ходить.

– Скажіть, а далеко річка?

– А ось і річка.

Дійсно, лоза кінчилась, і ми вийшли на прекрасний піщаний висип. Перед нами була широка ріка. А над рікою вечірнє небо, якого я ніколи таким ще не бачив. Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало верхи велетенського нагромодження хмар, що насува-

лися з заходу, як трагічний символ. Хмари були важкі, темно-темно-сині, внизу зовсім чорні, а самий верх десь аж майже над нами вже пописано було великими крученими кричущими мазками жовтої і палевої фарб. Величезні блискавки горобиної ночі раздирали хмари, і не було грому. І все це одбивалося у воді, і здавалося, що ми не на землі і що ріки нема, а на картині чи у міжхмарному просторі загублені і маленькі, як річкові піщинки. Це було небо Страшного Суду, як уявлялося колись у дитинстві. Це було небо надзвичайне. Природа ніби була у змові з подіями.

Риба боялася такої ночі і металася по висипу на мілині. Десь далеко горіли ракети під небом. Було чомусь видно. Світило якимись жовтуватими відблисками жовтої корони хмар.

Гриміли гармати. У всьому цьому було щось надзвичайне, красиве, урочисте і грізне.

– Ну, сідайте, повезем, – сказав дід Савка, стоячи з веслом біля човна.

– Повезем уже, а там що Бог дасть. Не вміли шануватися, так уже повезу, тікайте, чорт вашу душу бери... Куди ти хитаєш, човна не бачив, воїн?

Ми розмістилися в човні мовчки.

– У тебе готово, Платоне?

– Можна.

– А хмар наперло... Ач, що робиться, Страшний Суд, чи що, починається, – подивився дід Савка на небо і поплював у долоні. Потім він узяв весло і сильним рухом одштовхнувся од берега.

Учора раннім-рано на зорі почався наш великий наступ. Щастя ж їм Боже, нашим дорогим бійцям.

Випадок. Узнав про наступ уже ввечері. Полковий комісар не сказав мені про нього вдень. Не належить мені про такі речі знати. О дружба... О кар'єра!..

Тісно на Україні. Більш як для двох ніколи місця не вистачало.

13/V 1942

Недавно була розмова з П. К. про поетів і письменників. Про страждання.

– Мені нема діла до їх страждань. Це їхня приватна справа.

– Вони страждають не з приватних причин, а від народного горя.

– А... А жити вкупі не дозволю.

І розселив.

Незабутнє⁵⁶

Оповідання

Цю історію хочеться казати найдорожчими словами, що даються людині в рідкі, неповторні години.

Хочеться кожне слово помити в українській криниці, де дівчина воду брала, і поставити слова чистими рядами, щоб незабутнє виграло в них, як сонце на Великдень, і радувало людські серця у великі і трудні часи.

Хотілось би вишити слова, мов червоні квіти на холодних рушниках, і розвішати рушники в кожній хатині, аби хто на них не глянув, з якого боку не зайшов, щоб вони завжди були непорочними, як говорила колись про себе моя скорбна мати.

Де вони! Ой вийду я на високу гору і гляну на захід, на Україну. Подивлюсь на перетяте прожекторами небо, перелічу знайомі зорі. Пригадаю літа молодії, коли не топтав я землі ще, а плавав неначе над нею, коли думав ошчасливити світ своїми красивими вчинками, як і всякий юнак, і марив про свою улюблену, складаючи слова, а зайняти не смів.

⁵⁶ Програма 11-го класу.

Багато вітрів прошуміло над головою. Уже і голова сива. І не літаю вже, і близько неначе земля, і бачити став щось далеко.

Де ти, моя юність крилата? Прилітай до мене хоч на годину. Припливи до мене в гості весняною водою по Десні, принеси оті слова. Хай я розкажу про дівчину Олесю, і більш нічого. І пливи тоді собі за водою, пливи і не вертайся вже ніколи, а я порадуся за Олесю чи, може, ще й заплачу.

Б'ють гармати. Вечоріє.

У червоній куряві й диму, немов навіки заходить сонце. Горять жита на многі кілометри, і ярина толочиться вже кілька днів людьми, машинами і мільйонами бездомних коней і корів. Бомбардують череди із літаків у пилу. Високим зойком скиглять поранені коні. Ревуть бики од пахоців кривавих і гинуть тисячами од ящура і сапу. Женуть орденоноски племінних корів важких і плачуться над ними по шляхах із дітьми разом. Кульгають вівці. Курява – до неба на сумних шляхах.

Відходили на схід України сини.

Пливли німецькі трупи по Десні без числа і краю, падали з небес парашутисти в лози. І всюди сльози і прощання.

– Прощайте, мамо, прощайте!

– Прощайте!

– Щасливо... Ой щасливо!

Біля холодної криниці край села, неначе в пісні, під вербою коло старенької хатини, стояла дівчина Олеся, сумна і тиха, як і всі дівчата. Вона давно вже роздала бійцям, що було можна. А зараз цілий день напувала з відра подорожніх і вже не плакала. Не вистачило сліз. Повисихали якось очі і посвітлішали, припухли губи, а під очима впали тіні смутку і передчасна зморшка поміж бровами на чолі.

«Що жде мене? Що жде красу мою?» – думала вона вже два тижні, дивлячись на шлях.

Спочатку їхали закурені грузовики з речами. В грузовиках поверх речей сиділо безліч мовчазних жінок з далеких міст. Тоді ще всі з них глузували. Покійна мати лаяла було й плювала їм услід, бодай їм добра не було. А потім загули в небі страшні літаки, і загриміла, запалала вся неначе Україна і рушила на схід. Потім худоба з-за Дніпра здалека потяглася шляхами, житом, яриною. І почалося ревище.

Пішли вже давно з села чоловіки і хлопці. Вже деякі вернулися додому, і нишком п'ють горілку по коморах, і плачуть, і матюкають все на світі, проклинаючи свою нещасну долю.

Страшно Олесі. Такого страху не знала ще вона за всі свої дев'ятнадцять літ, такого ще ніколи не було, відколи світ стоїть.

– Пропали ми, нещасні, всі пропали. Іде наша смерть... – плакала тітка Мотря вголос. – І ти пропадеш, сиротино моя, і зведеться нінащо навіки увесь наш рід.

Олеся в сльози. Але те, що сталося за три останні дні, остаточно пригнуло її: військо почало відходити по шляху, утомлене, скорботне, мовчазне. Потім запалали лани. Дим і рев моторів. Над армією глумилися бомбардувальники. Вони падали стрімголов з-за хмар, і розганяли людей, як птахів, і вдавлювали їх у землю на години.

Олесі здавалося, що настав кінець світу, яким лякала колись ще в дитинстві її покійна баба.

Невідомі якісь пастухи роздавали селянам овець. Продавали сало, м'ясо бійцям за безцінок, а то й так роздавали баби і молодіці. Ніхто вже нічого не беріг і нікому нічого не було жалько. Роздали колгоспний реманент і зерно. Вже не було колгоспного правління. Все розпадалося. Розривалися неначе всі зв'язки життя. Люди перестали робити. Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною. Вона була красива і чепурна. Олесею пишався весь куток. Бувало, по роботі вона щовечора, мов птиця, ну так співала коло хати на цілий куток, що, мо', й не снилось ні одній артистці з орденами. А вишивки її висіли по стінах під склом

у європейських музеях – у Лондоні, в Альберт-Вікторія музеї, в Парижі, в Мюнхені, у Нью-Йорку, хоча вона про це й не знала. Учила її покійна мати усьому. Була Олеся тонка, обдарована, артистична натура, тактовна, роботяща і бездоганно вихована хорошим чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромилися її, вважаючи чудною і неприступною.

Пили бійці воду і сумно проходили далі. Вона вже ні про що не питала в них. Вона жадібно вдивлялася в кожне лице і в кожих очах читала смуток. Велике, багато більше, ніж може вмістити свідомість, горе впало на народ, придушило його, погнало.

– Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива, – сказали їй троє стомлених артилеристів і пішли од криниці. На Олесю нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що їй нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина.

«Останні йдуть, – подумала Олеся. – Невже останні?»

І рішилася вона на крок не чуваний, не бачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. На вчинок надзвичайний, від одної згадки про який у неї захолинуло і спинилося серце. На вчинок грізний, що підказав їй грізний надзвичайний час. Що кинуло її на цей вчинок? Що наштовхнуло її? Глибина інстинкту роду, підсвідома мудрість, що з'являється на допомогу людині в грізні часи, коли розум холоне і не встигає усвідомити небезпеку, і спитати нікого, і грізний час летить лавиною з гори.

До Олесі підійшов один з останніх юнаків танкіст Василь Нечай аж із-під Кам'янця і жадно припав до відра. Був він хороший, кремезний юнак. Одежа вся в пилу і поті. На рукаві і спині пропалена сорочка на пожарах. Здорові темні руки, патьоки на шиї і скронях і зморшка на чолі також не по літах.

– Спасибі, дівчино. Прощай, – промовив він, підвівшись од відра.

– Щаслива путь... Постій... Слухай, – сказала Олеся тихо, дивлячись на танкіста глибокими скорбними очима. – Я тебе щось попрошу...

– Мене? Що мене просити? – поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд Олесі прикував його на мить до себе. – Що ти, дівчино?

– Слухай, – сказала Олеся, – переночуй зі мною. Вже настає ніч... Коли ще можна, чуєш?

Вона поставила відро і підійшла до нього.

– Я дівчина. Я знаю, прийдуть німці завтра чи позавтра, замучать мене, поругаються наді мною. Я так цього боюсь. Прошу тебе, нехай ти... Переночуй зі мною...

При останніх словах голос Олесі затремтів і неначе погас.

– Я не можу взяти тебе, – сказав Нечай чесно і одверто. – Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой.

– Ти наш.

– Я одступаю. Тікаю. Я покидаю тебе. Пойми мій сором. Я не герой.

– Ти нещасний. І я нещасна. Пойми ж і ти мене. Глянь, що робиться. Я хочу згадувати тебе усе життя, а не отих мерців, що вже пливають Десною. Останься, правда.

Олеся дивилася на нього з такою довірою, з такою болючою мольбою, що він умовк і не зводив з неї очей. Він дивився на неї, чужу, невідому, випадкову, аби ніколи вже потім ні на одну годину ніде не забути її, аби понести її, оцю дівчину, в своєму серці через усі бої, через усі вогні.

– Ну, як же? Ну, добре...

– Ото моя хата.

– А де твої батьки? – раптом збагнув він.

– Батька давно вже немає, а матір недавно, на тому тижні, з літака на городі... і двох сестер. Я одна осталась.

Вони зайшли до маленької чепурної хати, і, коли за ними зачинилися двері, він тільки тоді якось відчув, що вони одні, самі удвох, окремі од усього світу. Це саме відчула і вона.

Якусь хвилину вони стояли одно перед одним у хатньому присмерку мовчки і не знали, куди рухатись. Вони були незаймані обоє.

У хаті пахло старими образами, любистком, м'ятою і в'ялим лепехом, і ще чимось пахучим і смачним.

– Сідай, посидь у мене за столом, – сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку. – Їсти хочеш? Ну, хоч трошки, прошу тебе... Може, помиєшся з дороги, помийся.

Василь скинув сорочку і став митися над шапником. Олеся злила йому холодної води на руки, потім на голову. Він затулив очі. Він почував, як спливала з нього дорожня курява і піт. Йому було приємно, а коли Олеся виливала кружку води йому на спину, він трохи було не заіржав од лоскоти і радості, але посоромився.

Вона подала йому чистий рушник. Потім він роззувся і, добре помивши ноги, присів на лавку край стола. Якийсь хвилюючий сором все ж таки сковував і не покидав його, а її неначе ні. Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до стола страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний неначебто, закон.

Вони щось їли вдвох і уникали читати бажання одне в одного в очах, та чи й було воно, і говорили все про те про се, соромлячись мовчання. Часом вони стрічалися очима, коли рвалася нитка розмови, і тоді вони переставали дихати й жувати їжу. Вони ніби кам'яніли обоє і вдивлялися одне в одного до дна. Коли отак їм стало нічим дихать раз, Олеся застогнала вся і притулила руки до грудей.

– Ой Боже мій! Що ж воно буде з нами?

Коли у хаті стало темно, вона рішилась перша. Підійшла до полу і довго-довго слала мовчки чисту полотняну постіль. Вона виймала з матеріної скрині чисті нові рядна, напірники, рушник, поклала дві подушки рядом, задумавшись на мить, і принесла знадвору квітів.

Не співали дружки. Ніхто не посівав Олесину постіль ні житом, ні пшеницею, і не шумів у голові весільний хміль. Не співали свахи лукавих пісень. Сама собі Олеся готовила весілля.

Тихо було в хаті. Тільки далеко десь гупали важкі гармати та часом торохтів у небі далекий чужий літак.

– Не дивись на мене, – попросила Олеся і, важко зітхаючи, одягла нову сорочку. Василь чув, як стугоніло його серце.

– Як у мене б'ється серце...

– І у мене, – сказала тихо Олеся. – Ой... іди сюди.

Вона стояла коло ліжка у довгій мережаній сорочці.

Місяць освітлював її з вікна.

– Як тебе звуть?

– Василь.

– А мене Олеся. Дай руку.

Вона притулила його руку до свого серця.

– Я ніколи тебе не забуду, – сказала вона журно і строго і поцілувала Василя в щоку коротким, холодним, немов дитячим, поцілунком.

– Скажи і ти оці слова.

Василь повторив слова і сам не впізнав свого голосу, такий він був низький і урочистий. Василь прозвучав увесь, усім своїм єством, як дзвін.

Раптом задзеленчали шибки. Низько над самою хатою проревла страшним ревом велика зграя ворожих літаків. Загриміли бомби на шляху за селом.

– Прощайте! – лунав десь здалека голос парубка.

– Ой діточки ж мої, діточки... – жалібно голосила понад шляхом розлука.

Вони довго лежали мовчки, прислухаючись мимоволі до криків. Потім Олеся розказала Василю, що це плаче її тітка Мотря, у якої забрано до армії вже чотирьох синів.

– А це вже п'ятий прощається, Іван, – останній.

- Так, – зітхнув Василь. – Як гарно ти пахнеш любистком.
- А ти, коли дишеш, пахнеш огірками, огірковим листом.
- І ти...
- І ти... – прошептала Олеся.

Вони вдивлялися одне в одного широко відкритими очима і за всю ніч так і не звели очей. Потроху в них ушухла несміливість. Вони знаходили одне в одному щось дивне і несподіване, якісь чарівні відкриття. Пройшла непевність і ще щось невимовне. Кожен з них почував у собі радісну молоду силу і гордість володіння і подяки.

Часом їм здавалося, що вони знають одне одного з самих дитячих літ, давно-давно вже, і радісний спокій обгортав їх обох. То один який рух раптом нагадував їм всю трагічну несподіваність зустрічі, і тоді новизна починала знову хвилювати їхні груди серед нічного людського плачу, і реву худоби, і віщування псів.

– Так тебе зовуть Василь?

– Так.

– Василь, Василик, а я Олеся. Поцілуй мене, Василику. Скажи мені ще раз, що я гарна. Я така щаслива.

- А чого ти плачеш?
- Ні, я не плачу. Так мені гарно.
- Рідна моя. Чого ж ти плачеш?
- Це ж ти плачеш, Василику. Ти не забудеш мене?
- Мила моя!
- Милий мій!
- Хороша моя!
- Хороший мій! Іди до мене!

Вони сміялися тихо знову од любовної втіхи і скорботи, неначе притихли і поснули по темних кутках в хатині.

Вони і вірили, і не вірили, що вони вже чоловік і жінка.

– Знаєш, Василику, – шептала Олеся над його лицем. – Коли б ми жили, коли б сталося так, що ми житимем двоє, ми ніколи за все наше життя не скажем одне одному жодного поганого слова. Правда?

- Правда.
- Ми навіть не подумаєм злого. Правда?
- Правда.
- Правда?
- Правда.
- Ми будемо так ладно жити, як ніхто в світі. Правда?
- Так.
- Ти не забудеш мене?
- Ні.
- Ти найдеш, одвоюєш мене?
- Найду, одвоюю тебе.
- Іди до мене, іди.

Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє дітей на нашій родючій землі. Зійшлися століття горючих прощань української дівчини-жінки, оспіваної в журних піснях народу.

Почало світати. Пом'якшали тіні у хаті, і прощання протирало вже свої очі десь там, у снігах за дверима.

– Кажи мені ще, Василику, красиві слова, кажи, – припадала Олеся до Василевого плеча. – Уже кінчається ніч. Вже скоро прощатись пора.

– Слухай, Олесю...

Довго говорили вони на світанку. Вони повінчали свою просту любов духовним єднанням надзвичайної сили і самі дивувались цьому. Вони ніби вирости обоє за цю ніч, і душі їхні піднеслися вперше до високих вершин проникливості і розуміння. А неблаганна неминучість розлуки ніби освітлювала особливим світлом їхні почуття і надавала їм особливої краси.

Перед ними за цю ніч розчинилося неначе нове бачення речей, сумне, але ясне і чітке, і ясними і чіткими були його, Василеві слова, що їх він у собі ніколи неначе й не сподівався знайти.

– Ні, я не забуду тебе, Олесю, моя дорога дружино. Не забуду ніколи ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою, ні твого села. Я покидаю тебе на нашій землі. Та що наша земля, що наше життя без тебе?!

– Василю... – простогнала Олеся.

– Прощай. Горить моя душа...

– Уже день настає, – оглянулась Олеся в тривозі.

– Що ж ти будеш думати про мене, Олесю?

– Я спасатиму рід. Я попросила тебе дати мені надію... Не запізнись, Василю.

– Ні, я вернусь до тебе, вернусь. Я проб'юсь до тебе через усі пожежі, через усі доти, через все на світі. Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз, і побіліє твоя коса, хай ритимеш ти шанці проти мене, і плестимеш колючі німецькі дроти проти мене, і сіятимеш для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти. І повсихають руки, язика усім, хто спробує про тебе мислити зле. Якщо ж бо в розпачі ти проклинатимеш мене і всіх, що кинули тебе і на Дніпрі не вмерли, – простив я тебе наперед, така вже наша доля, і ти мене прости, – сказав схвильовано Василь, дивуючись своїм незвичайним словам.

– Прощаю, – сказала Олеся, – тільки знайди мене.

– Найдучи, – сказав Василь, пригортаючи її до себе своїми сильними великими руками. – Коли ж так станеться, що не знайду, може, уб'ють мене, Олесю, чи вибухну я десь, мо', на фугасах у своєму танку і розлечуся шматтями по полю, так що й кісток моїх не знайдуть для могили, я все одно вернусь до тебе. Я пам'ятником стану з бронзи у твоєму селі, отам ось, за вікном! Я зрозумів, Олесю. Стежка назад до тебе є одна, один є шлях. Шлях героїства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога. Олесю, – сказав Василь, подумавши трохи, – який же непотрібно млявий прийшов я вчора до твоєї хати!

– Я тебе простила.

– Я бачу. По великості жіночої душі своєї. Ти, Олесю, відкрила мені світ.

– Іди до мене, бідненький, іди...

Спали вони чи ні? Часом вони обоє впадали в щось подібне до сну, але то був не сон. Вони не переставали почувати одне одного і неначе летіли в обіймах над синім морем, і чули звучання далеких дзвонів і весняних потоків.

Вони розійшлися ранком, рано-рано до схід сонця, у холодній росі коло перелазу за садком.

Не побігла Олеся за Василем у далекі краї. Не було в неї ні фібрового ширпотребу, ні компаса, – нічого для дороги. У неї була хата, земля, квіти і дорогі могили батьків.

Василь скоро зник за горою у битих житах.

Він ішов швидко і легко, з ясною головою. Він немов летів, не чуючи під собою землі, готовий до подвигів велетенських. Він зрозумів, що треба поспішати до бойового товариства, треба забути про все на світі в ім'я життя і битися з ворогом смертним боєм.

А Олеся-Ярославна виплакала на перелазі свою многосотлітню пісню і спустошена пішла до хати. І стала вона кам'яною. Не чула вона, як громили гарматами село, як з боєм відходили останні бійці і вповзала в село німецька неволя.

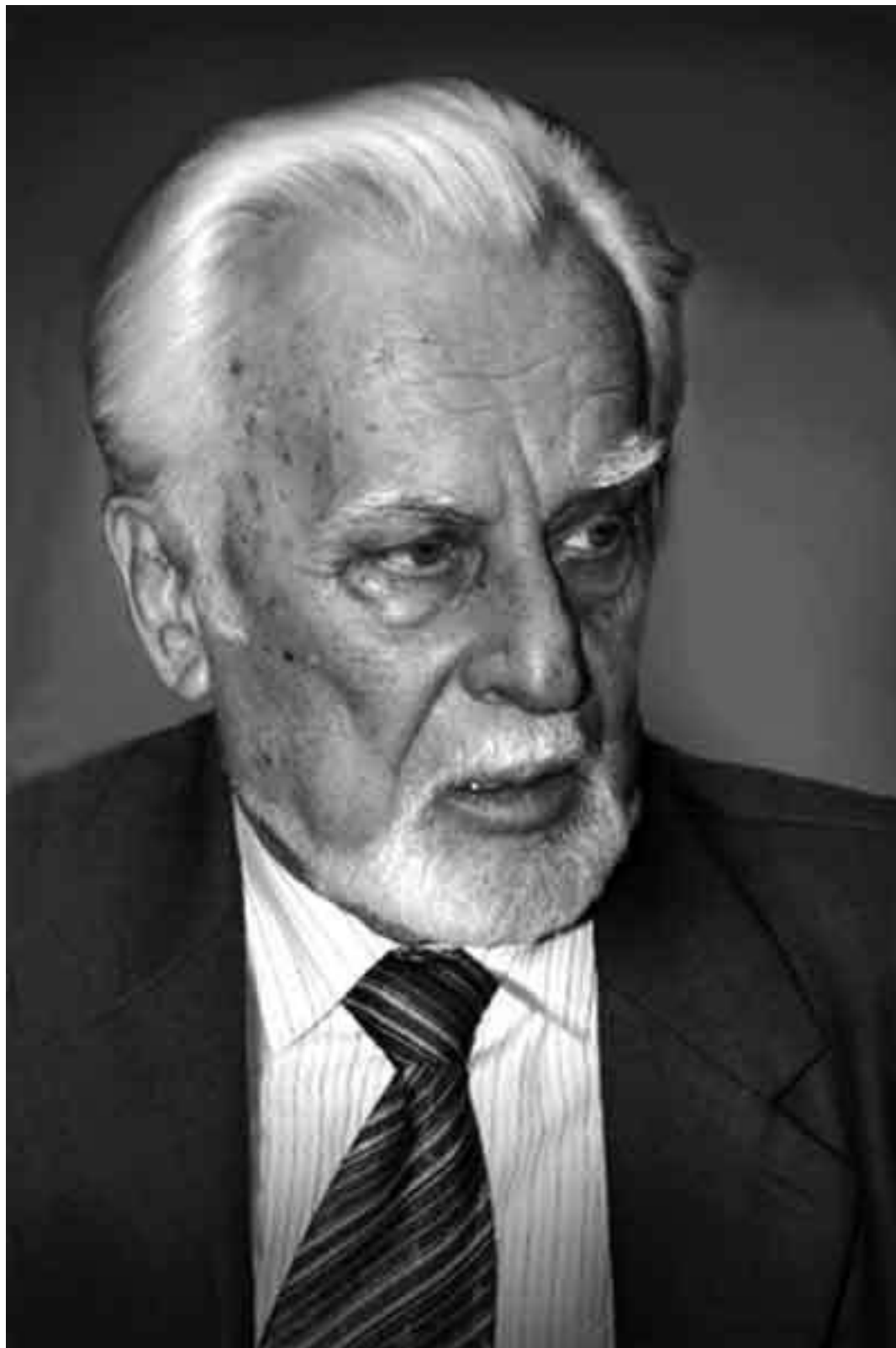
– У мене, тітко, кам'яна душа. Зі мною тепер можна робити що завгодно, – сказала вона тітці Мотрі, що прибігала до неї потужити.

Олеся сиділа нерухома і дивилась на подушку, на слід Василеної голови.

Південно-Західний фронт, травень 1942 р.

Роман Іванович Іваничук

Нар. 1929 р. (с. Трач, Івано-Франківська область)

Черлене вино⁵⁷

Розділ тринадцятий. Мор

Уже позаду Кам'янець, а де Кафа, а де Тифліс і Єривань, а де Венеція і Голландія – який великий світ, великий Боже! – та вже недалеко кінець Татарського шляху, а на тому кінці – чудова, найвищої похвали гідна християнська столиця Леополіс. Многолюдний город, подібного якому в усій Європі немає: там городяни живуть у розкошах, а крамниці повні товарів; у Львові знайдеш, чого тільки забажаєш. Різьбярі тешуть дивні різьби з дерева й руського мармуру⁵⁸, золотарі оздоблюють щити, мечі й булави химерними орнаментами, лимарі шиють пояси й сагайдаки, сидельникам за одне лише сидло треба віддати тисячу курушів, чинбарі виготовляють найкращий у світі сап'ян, у зброярів замовиш розмаїті обладунки, шоломи, лати, списи, сокири; навіть сто тисяч воїнів знайдуть у Львові все, що їм потрібно для війни. Недарма молодий і войовничий хан Криму Хаджі Гірей спорядив до Львова караван із п'ятдесяти возів з кавказькою селітрою, а теж із шовками й перськими килимами. Королеві Ляхистану потрібен порох, ханові – готова зброя.

Так думав караван-баша Богуш Ованесян, підїжджаючи Татарським торговим шляхом до Теробовлі.

Знав, кого послати, солхатський хакан⁵⁹: купець Богуш обїздив усю Європу і у Львові вже раз бував, повертаючись з Амстердама. Яке то величне місто! Двома мурами обгороджене, а на мурах вежі, а на вежах гармати, а посередині міста височить ратуша з дзигарями, які б'ють щогодини; і великий базар на ринковому плацу, а ще більший біля П'ятницької церкви; на базарах купці з Москви, Персії, Туреччини, Фландрії. Будинки в тому городі кам'яні й високі, під ними вриті глибоко в землю пивниці, в яких навіть літом напої холодні; повсюди зобачиш трояндові квітники й водограї, а за містом сади й виноградники...

Спасибі Хаджі Гірею, що довірив свій караван йому, Богушу Ованесяну, адже тут вірменська громада налічує близько ста сімей – у два рази більше, ніж в Амстердамі, а вірменських крамниць аж сорок, і ще мають вірмени суд, який судить за своїм власним правом, і собор не гірший, ніж лядські костьоли, і лазню...

Усе це бачив Богуш лише одним оком, а про решту див розповів йому земляк майстер Хочерис – карбувальник королівського монетного двору: зупинявся тоді в нього на одну ніч.

І ще думав караван-баша про розбійників, якими повен нині русинський край, молився щовечора Богові, щоб розминутися з ними, але й утішав себе думкою: якщо ті розбійники воюють з ляхами за свою волю, то мусять бути вони лицарями, а лицарі не нападають на торгових людей, які мають завжди при собі купецькі пайцзи⁶⁰.

Мав це саме на мислі суддя Давидович, який нетерпляче очікував каравану з Кафи. Не важився навіть з цілою хоругвою добиратися до Львова, а потреба була велика, доконечна. Михайло Бучацький переслав йому листа від Пйотра Одровонжа: руський староста зважив на просьбу Давидовича і жде його у своїй резиденції. І ще повідомив його Бучацький про караван, що йде до Львова.

Багато літ потому ходитиме в народі легенда про русина, який приніс на своїх плечах чуму в рідний край. Ось як переказуватимуть її:

⁵⁷ Програма 10-го класу (додатково)

⁵⁸ Алебастр.

⁵⁹ Солхат – давня назва Старого Криму, першої столиці Кримського ханства.

⁶⁰ Перепустка (татар.).

Сидів русин під модриною, сонце пекло вогнем, аж дивиться – йде дівчина, високонога, білим простирадлом обгорнута. Хотів утекти, бо побачив у ній нечисту силу, але дівка схопила його довгою рукою і сказала: «Ти будеш мати всі маєтки, якими володіє тепер багато люду. Візьми мене на плечі й обнеси по всій Русі. Не минай ні села, ні міста і не бійся: здоровий будеш серед мертвих». Полишивши сумління під зеленою модриною, узяв русин відьму на плечі й поніс по своєму краю. Він ходив по ярмарках, біла дівка махала чорною хусткою, а тоді дзвонили дзвони і пливли на цвинтар домовини. Не минав поганець ні міст, ні сіл, всюди залишав по собі порожні доми, сідав з чумою на купецькі вози – розносив мор по світу. І може б, пропала Русь, та дійшов зрадник до рідної місцини, щоб виморити найближчих – усе буде його, вийшли парубки-сміливці, схопили бузувіра і втопили разом із чумою у гнилому болоті.

...Давидович дочекався каравана, який заночував під Тербовлею, вранці відшукав башу. З недовірою дивився Богуш Ованесян на червонопикого товстуна, ану ж це і є ватаг розбійницької шайки, проте кавказцеві розбійники уявлялися зовсім інакшими, він ще не знав лику польсько-литовсько-руських грабіжників; масні очі товстуна підкуплювали, а ще більше дві гривні – гроші немалі. Богуш кивнув головою на чотирьох кінних ратників, що стояли позаду Давидовича – один кінь був без вершника – і замахав рукою.

– Назад їх, назад! А ти сідай коло мене, – і поправив пояса з причепленим до нього ножом у піхвах.

З Тербовлі вирушили до сходу сонця – дай Бог дістатися до Львова ще сьогодні. Страшно було Давидовичу, коли проїжджали ліси й переліски, але ж у караван-баші є пайцза, вона і його прикриє у тяжкому випадку; дрімають на возах торгові люди, скрипуча валка довга-довга, аж губиться на закрутах, тягнуть важкі вози мули, воли, бахмати.

– Твоє? – запитав перегодом Давидович, показуючи пальцем на вози; він уже оговтався, пильно приглядався до чорнявого кавказця: років йому не більше сорока, та невже це все – його власне?

– Ханське, – скупно відказав караван-баша.

Очі в Давидовича заокруглилися.

– Ого! А ти теж ханський?

– Умгу...

– А що везеш?

– Ай джан, – пирхнув Богуш, – скажи спочатку сам, хто ти, а потім уже випитуй.

Давидович злодійкувато оглядався, і хоча на передньому возі нікого, крім них двох, не було, нахилився до Богуша і щось довго шептав йому на вухо.

Караван-баша уважно слухав, недовіра на його обличчі мінялася здивуванням, далі – подивом, врешті – захопленням; Богуш широко усміхнувся і, змахнувши рукою, вдарив по простягнутій долоні Давидовича.

– Ай, молодець! Ай, дорогий!.. А не обманеш?

– Хіба мене сам староста обдурить.

– Не обдурить, навіщо йому обдурювати, ти ж для нього – не ти, а мішок з грішми!

Давидович зліз з воза, коли із-за лісів вирінував купол Лисої гори. Покликав своїх ратників. Йому підвели коня.

– Я знайду тебе у Хочериса, – сказав до купця, ставлячи ногу в стремено.

– Не забудь, біля Вірменського моста! – гукнув йому вслід Богуш.

Смерком Давидович з ратниками вїхав до Львова через Галицьку браму.

Арсен на службу більше не повертався. Забігав до нього Спитко – сказав: нездужає. А потім зайшов скрипаль Боцул – попрощатися: вирушає у свою Молдову.

Бургграф скаженів. Хойнацький попередив Арсена, щоб покидав як можна скоріше Львів або ж вертався на службу з поклоном. Ні, у казнь так просто не посадять – за віщо, але хіба такого вже не було, що ціпаки чіплялися до невинних за злодійство?

Арсен збирався у мандрівку. Куди – не знав. З жебраками? Минула слабість – з жебраками не піде, та й чи потребують вони його? Смішний Гаврило: слухай, каже, і передавай Осташкові. А хто мені повірить – панському лабзюкові? А якби й повірили – чи годен я, чи вмю, чи маю відвагу ставати віч-на-віч із смертю?

І щодня дивитися на чужу дружину Орісю? Немає мені місця ніде... Знайду знову ско-морохів і підемо світами, чей же і бідні люди веселощів жадають...

Давно пішов би, та мусив ждати: Симеон Владика ще влітку вирушив до Кракова з челядниками, залишивши на нього свій рундук. Восени повернеться, ось-ось...

– Яцько помер... – замість привітання сказав Арсен, коли майстер став на порозі.

Високий, сутулий від довголітньої праці за пензлем і різцем, Симеон Владика стояв посеред кружганку, безвільно опустивши руки, здавалось, ніщо не може зрушити з місця: вістка про смерть Яцька Русина, якого він ніколи не згадував, але ні разу не вивільняв свій мозок від думки про нього, на мить паралізувала старого майстра. Смерть улюбленого учня постала тепер перед ним непоправним злом, лихом, якого вже не перечекаєш, надіючись, що на світі зміниться на краще, що сам Яцько переможе свою слабість, що, врешті-решт, є друзі, які зуміють йому допомогти. А чи він, Владика, хоч раз за два роки спробував полегшити Яцькове життя? – заворушилася майстрова совість. Та ні, усе чекав, що той сам отямиться і прийде до нього... Смерть Русина була кінцем людини, яка могла багато зробити, а не зробила нічого і вже не зробить; другої такої не буде – сталася неокупна втрата для людства, яке легко обійдеться без Яцька, але буде без нього біднішим і того не знатиме. Для Симеона Владики в цей мент знецінились усі його творіння – портрети, картини, вітражі, різьби, бо стали вони враз тільки мистецьким документом часу, а не ланкою у ланцюгу, яка породжує своє безупинне продовження і розвиток – ланцюг обірвався.

– Чи могло наше панство видумати для себе гірше зло, ніж те, що знищує людей, які не вмють перед ним фальшивити?.. – промовив сам до себе Симеон, не дивлячись у вічі Арсенові, наче завинив перед ним. – Та що це я зажурився Одровонжами, наче і справді чесний Яцько міг їх зробити добрими та благородними... Ми цілий вік чекаємо апостолів і марно. Надіємося: оце буде князь, оце король! Вони ж виходять на підмурівок і з людей перемінюються в інквізиторів. А щоб ніхто не показував їм їхніх справжніх облич, як це насмілювся зробити бідний Русин, убивають сміливців, і це насильство над людським духом називають найвищою справедливістю – *auto da fé*...⁶¹

– Так ладно говорите, майстре... – промовив Арсен, не дивлячись у вічі Симеонові Владичі. – Так ладно... І вже душу свою очистили мудрими і гнівними словами, а Яцько вмер – без вас. І люди гинуть. А чи зблисне бодай ошкрудеток такої глибокої думки в голові смерда, який з розпуки вбиває вилами свого пана, а потім за це гине на шибениці? Та де там, і близько не світить таке прозріння в його неосвіченій голові, а гине, не боїться...

– А ти, – скептично глянув Симеон на Арсена, – поплакав над останками Яцька і цим купив собі право бути моїм суддею? Так легко... І після цього, бажаючи далі їсти, йдеш грати голим панам?

– Я вже не граю. І Боцул подався в Молдавію. Спитко тільки...

– О, тоді ти вже й зовсім змив бруд із свого сумління! – саркастично засміявся Владика. – Ти вже єретик, мало того – пророк для тих смердів, які за волю йдуть на плаху. Тільки вони цього не знають. Об'явився до них месією, і їм легше буде вмирати... Облуднику, я знаю свою неміч, та вже старий єсьм, а ти... Ти вічно проповідуєш непокору і бунт, а твоя Оріся спить поруч з виродком і до любощів його звикає, а може, й звикла вже, а може, й плюнула б тепер на тебе, скалічена багатством, бо ти побоявся тоді, на замерзлому Стирі, подати їй руку, щоб не обтяжувати себе, не ризикувати собою! Ти й не питав її, чи вона згодна, ти не спробував

⁶¹ Акт віри (ісп.).

і наздогнати – а може б, вона таки пішла була з тобою до гнідавської церковці? Але ж тебе огорнув страх, це так легко – страждати марно за коханням та жертвувати собою, стати за нього на олеські вали – то набагато важче! Речнику повсталих смердів, а скажи – ти любив узагалі кого-небудь, навіть оту Орисю?

– Майстре! – скрикнув Арсен і стишився ураз. – Майстре...

Він закрив долонями обличчя і вибіг з рундука.

«Хто сказав ці слова – Владика, чи вони в мені самому обізвалися так жорстоко й боляче?» – стугоніло, стукало, било молотком по мозку.

Не тямлячи, куди йде, Арсен опинився уверху Руської біля Босяцької хвіртки, завернув. Куди йти?.. В Олесько іти, вдертися до двору Давидовича, вбити, викрасти... плювок Орисин утерти з лиця... умерти на валах... Латинська хвіртка... Кноффель... Яке вузьке місто... Татарська брама... Краківське передмістя... Краківський жак при Ягеллонському університеті, професорська тога, скоморох, блазень... рогата беретка бакалавра... Бляхарська вулиця, так багато людей у ярмулках, у сукманах з жовтою латкою на грудях... *Dziwna rzecz, że pan ekzaktor... Вірменська... On z żydami wojnę toczy...* Та може, я за ці гроші сина утримую в Ягеллонському університеті!.. Поцілуй легенько, гусяре, не зрани дуже. Ти ж душу продаєш, а що придбав – вино і курв? А що придбав...

Втомлений, задиханий зупинився перед відчиненою брамою, крізь яку проглядало тісне подвір'я, оточене високим муром. З подвір'я стрімко вверх ведуть рипучі сходи... Чому я йду сюди, не треба... Ти русин, а я жидівка Ханка, і ми обоє по вулицях волочимось... Я ж не хочу її, чого я йду?.. А син її учиться там, де вчився я... Я мусив кинути, бо не мав мами-повії... А він ще не кинув?

– Музикант?! – звела чорні дуги брів жінка з пивними очима й слідами колишньої вроди на обличчі. – Не сподівалася. Начальний музикант патриціанської лазні – до мене? Як мило!.. Тільки я зайнята... Але заходьте, заходьте, уже давно по всьому, ми п'ємо вірменський нектар, а цей чоловік, – Ханка показала на чорновусого кавказця, – приїхав з таких далеких світів, які нам і приснитися не можуть... А що за вена в них!.. Сідайте, сідайте, русинський музиканте, ви тоді так несподівано зникли, а я перед вами в боргу... – лепетала повія і була стурбована: ану ж підніме кавказець бучу, і вона втратить свіжого клієнта!

– Я на хвилинку, пані... – Арсен аж тепер зрозумів, що вчинив глупо, зайшовши сюди. Розради шукати в Ханки? – Я проходив вулицею попри вашу браму й згадав... Ви тоді казали... Я сам там учився... Ваш син далі в Ягеллонському?

– Пам'ятаєте? Як мило! Вчиться, вчиться мій Шимон, поки мама живе на світі – вчиться... А я, бачите, яка ще працюю! – безсоромно засміялася.

Злегка сп'янілий кавказець світив білими зубами в добродушній усмішці – йому й на думку не спадало затівати сварку з прийшлим – за кого, за повію? Богуша все цікавило в цьому місті – зовні пишному й величному, а в глибині своїй такому подібному до всіх інших міст на світі, і люди цікавили теж: він зустрічався уже, торгуючи й відпочиваючи, з вірменами, поляками, євреями, а русина лише одного бачив – на своєму возі по дорозі з Теробовлі. Богуш заметушився, немов господар дому, досягнув з полицки чистий кухоль, підійшов до Арсена, узяв його рукою за плече, потягнув до столу.

– Сідай, джан, сідай! Я вдруге у вашому місті, але, вважайте, вперше, бо тоді витав тільки над шпилями замків і банями церков, мов над едемом, а тепер спустився на дно і ходжу по ньому вже два тижні, а першого ж дня знайомство завів з панею Ханкою. З дна інакше видно світ, ніж з неба... Я думав – поганий Амстердам, я думав – поганий Ерівань, а Кафа – найгірша, а то всюди однаково, всюди однаково... Мій друг Хочерис у золоті купається, на заскленому балкончику до сонця й зимою гріється, гарячі труби ogrівають знизу його долівку, а під ним, у підвалі, таргани їдять дітей бідного ткача Авачка, зимою ж діти замерзають на бурульки... Всюди те саме... Пий, музиканте. Не хочеш, музикант не п'є? То заграй – ми, вірмени, любимо

музику і тужливий спів... Я багатий купець, у мене є все, але я був бідний, дуже бідний, – він розглянувся по кімнаті, – і знаю, що то злидні, знаю... А де ти живеш? Ах, ти не живеш, ти граєш...

Богуш Ованесян наливав у пугар густого червоного вина, пив і все дужче хмелів. Ханка підбадьорювала його до трунку, щоб скоріше заснув, і рада була, що Арсен не п'є – бо ж такий з нього знаменитий клієнт: гарячий і грошей не шкодує... Але вірмен був міцний, сон його не брав, він завів довгу мову про свої купецькі справи. У Богуша десять возів шовку і килимів, цей товар пішов за два дні, але ж він приїхав із селітрою, сорок возів селітри треба продати, і чому не купує бургграф, староста, як це так, що їм пороху не треба? Але чорт з ними, хай стріляють просом... Богуш, аби лише складський термін відбув⁶² – у Львові, слава Богу, він триває не так уже й довго, а тоді подасться в Олесько і продасть там уже все оптом державцеві Олеської землі.

– Івашкові Преслужичу? – вихопилось мимоволі в Арсена.

– Якому Івашкові, якому Преслужичу? А-а, знаю, якісь розбійники захопили були Олесько, але їх уже вигнали чи мають вигнати... Завтра-позавтра їде туди з королівським загоном справжній державець, учора він приходив до мене, старостинську грамоту показував, щоб я не сумнівався... О, Давидович – то великий пан, хоч і русин! Ти чого схопився, сідай. Знаєш Давидовича? А чому б мав його не знати? Йому потрібно пороху багато пороху...

– А ти звідки знаєш Давидовича? – тамуючи тривогу, запитав Арсен.

– Бог добрий... У Теробовлі присів до мого каравану такий собі тлустий пан – опришків, каже, боїться, а вони купців не чіпають... Я питаю його, хто він, а панок шепоче мені на вухо: як закінчиш складський термін, я вже буду жондцею в Олеську...

Арсен, намагаючись бути спокійним, обережно підвівся, потер долонею очі, сказав до Ханки:

– Він згадав про старосту... Я ж і забув, заговорившись, що мені пора на службу. Ввечері, як розійдуться з лазні, я прийду до вас.

– Лишень не забудьте. Ви ще й вина не скуштували...

Арсен прожогом збіг сходами вниз. На вулиці зупинився. Він не знав, не міг второпати, чому Давидович прибув до Львова з Теробовлі, що діється в Олеську; тепер він не думав про Орісю, розумів тільки одне: проти Івашка Рогатинського і всіх, хто там, готується змова, і обов'язок його честі – якщо не пізно – попередити олесьчан про зраду.

Вечоріло. Зайти до Владики, сказати? Справився було на Руську, але круто повернувся і квапом подався до татарських воріт, ішов Волинським шляхом назад туди, звідки прийшов два роки тому й куди поклявся ніколи не повертатись.

У понеділок раннім ранком до Ринку поспішали заповзяті купці, обганяли один одного – кожен хотів зайняти зручніше місце для торгів. Сьогодні мав відбутися великий ярмарок. Хтось, найпрудкіший, першим прибіг на плац і, не дійшовши до кафських возів із селітрою, зупинився у великому страху. На бруку лежав горілиць мертвий купець, прийшлий по одежі впізнав караван-башу Богуша Ованесяна.

Він був синій і спотворений на обличчі – голодне гайвороння виклювало йому очі, тепер воно низько літало понад плацом, переверталось у повітрі й падало вниз.

Сторопілий народ збирався колом, боячись підступити до трупа, біля якого чорніли розпластані галки, божевільна тривога добиралася до людей. Міський кат з візочком, на якому всю ніч вивозив падлину з міста, підійшов до мертвого, нахилився і, випроставшись, закричав – страшний у своєму чорному каптурі з прорізами для очей і рота:

– Мор! Мор!

⁶² У містах, які мали складське право, купці змушені були продавати свій товар протягом визначеного магістратом часу.

Натовп на мить занімів, і враз моторошний лемент потряс мури, купці втікали навмання від страшного місця, топтали одні одних, тягли за собою товар і залишали його по дорозі; плац умить спорожнів, тільки потоптані до півсмерті люди скиглили, плакали й повзали по бруку, щоб далі від погибелі – страшнішої від тої, яка їх тут уже постигла.

У цей час у брудній кімнаті на горищі ветхого будинку в єврейському кварталі вмирала, божеволіючи від лютого болю, повія Ханка, корчилась у муках на долівці й волила до глухих стін:

– Шимоне, Шимоне, синочку мій!

У понеділок рано-вранці до резиденції Одровонжа прискакав на змиленому коні єдиний уцілілий рицар з королівського заgonу, розбитого вщент під Олеськом.

– Вельможний старосто, усі вбиті! Давидовича повісили...

Руський староста знав уже про чуму – йому запрягали бричку; князеві Яну з Сенни наказав Одровонж виводити війська з Високого й Низького Замків до Голоска.

– Князя до мене! – крикнув староста. – Усе військо на Олесько! Дотла, до останнього каменя!

А місто лементувало й голосило, на соборних дзвіницях кришилися чаші дзвонів, хрипіла труба на ратуші, у Галицькій і Татарській брамах збилися вози; приїжджі люди перелазили через мури; від Латинської хвіртки рвонула крита бричка, промчала повз корчму Кноффеля через міст на Соکیلницьку дорогу – брати Одровонжі втікали в Городок.

Волинським шляхом постугоніло піше й кінне військо на чолі з Яном із Сенни – рушило море мору на останню твердиню Галицької Русі.

У майстерні Симеона Владики на Руській сиділи й стояли цехові майстри: мечники, бляхарі, різники, пекарі, сидельники, малярі. Прийшли на пораду до старого кунштмістра.

Маляр Хойнацький зітхнув, порушуючи важку тишу:

– Арсен утік... А ми?

Симеон Владика мовчки й спокійно дивився на стривожених ремісників, зупинив погляд на Хойнацькому, мовив тихо:

– Не вірю, щоб Арсен злякався мору. Арсен там, де йому треба бути... А ми куди? Нікуди. Два рази не помремо. І як це так – покинути Львів? Що ми без нього, а він – без нас?

Розділ чотирнадцятий. Ту пир докончаша...

Чорна стрічка, що нею Івашко пов'язував волосся, врізалася в набрякле чоло; лють і тривога скаламутили очі бояринові; розштовхуючи руками землян, він ступив до порога й потряс Арсена за вилоги туніки.

– Чого ради прийшов і що знаєш про Давидовича? Тільки правду, скомороше, правду кажи, бо одної смерті буде тобі мало!

– Правду сам дознаєш, – Арсен неблимно дивився у вічі Івашкові, – лише не барися, боярине. Я через вал переліз – ревню стережуть входів твої вої, токмо сватові дорогому путь сюди відкрита. А ти вийди – зустрінь його, та не на Брамі, а з львівського боку: йде він з королівським загоном до тебе в гості і з грамотою Одровонжа на олеське державство!

– Зрада?! – прохрипів Івашко. – Така чорна зрада?.. Хоругву... Дві хоругви! А цього вістуна – у татарню!

Микита і Галайда, полишивши кухлі на столі, вибігли з кушніревої хатини на звуки сурми. Давно не сурмили в Олеську: похід чи облога?

На майдані над Галайдовим морем умить зібрався натовп. На підвищення вийшов Івашко Преслужич. Його обличчя було погідне і в спокої своєму суворе, слабість і втома покинули його, і подумав Осташко, дивлячись на нього, що рішучість прийшла до боярина хоч і пізно, та назавжди.

– На вали! Сушіть порох! – гучно проголосив державець. – І стояти нам на смерть – відступати вже нікуди.

Галайда гукнув до ремісників – гуртами розходилися городяни до веж, Микита щодуху помчав до замку. Невдовзі на коні і при зброї виїжджав у своїй хоругві за Пушкарські ворота.

Йшли ратники поволі й сторожо, за Юшковичами Івашко зупинив коня і вглядався в далину поля, що закурилося на обрії.

– Ідуть... Багато... Одна хоругва – в обхід!

Курява підкочувалася усе ближче й ближче, виблискували шоломи на сонці; зупинилася валка, а вперед вихопилися чотири вершники.

Уже впізнав Преслужич брезкле обличчя Давидовича; Івашкова хоругва загородила дорогу, та суддя, видно, не запідозрював нічого лихого – струджений батько вийшов зустріти доньку – і здалеку всміхався до свата. Івашко чіплявся поглядом кожного вершника та на жодному коні не догледів Орисі, і мурашки пробігли в нього за спиною: заложницею полишив?

– Чолом тобі, свате, – Давидович, масно посміхаючись, порівнявся з Івашком. – Як любо, що вийшов мене зустріти, – він пильно окинув оком хоругву, рахуючи, про всяке, ратників.

– Де Орися? – глухо запитав Івашко, не відповідаючи на привітання.

– Нездужає трохи... Я завтра пошлю ридван за нею і за Адамом...

Івашко спідлюба поглядав на Давидовича, який невинно посміхався, і думав, усе ще не вірячи, що Арсен повів правду.

«Невже він міг би... Але чому в один день – королівське пробачення і лист від нього? Ми виїхали б до Одровонжа за листами на землі, а він тут. А якщо й не виїхали б – уночі перерізав би сторожу... Але ні – оце ж товстун зважився б на таке?»

Боярин мізкував спокійно, зупинивши погляд на властивій шиї Давидовича, яку зараз стисне зашморг, коли це правда.

– Чого ти зажурився, свате? Орисі голова болить та й тільки. Пожалів я її для верхової їзди... Дай же, Івашку, свою руку на вічну злагоду, – простягнув суддя правицю, ратники тісно збилися позаду нього.

– А що то за курява на обрії? – показав Івашко на захід.

– Кількоро чоловік моїх – дорога ж небезпечна, – почав насторожуватися Давидович.

Івашко зліз з коня.

– А дорогу ти кругову зробив, аж на Волинський шлях занесло. Я ж чекав тебе на Брамі.

– Неспокійно на тому боці, свате, дуже неспокійно, – уже бігали очі в Давидовича: надто доскіпується Івашко, але що може запідозрювати, адже ратник, який привіз йому листа, говорив, як плакав Івашко і просив, щоб скоріше приїжджав суддя з дочкою.

– То злязь, почоломкаємося і забудемо про все лихе, – розвів руки боярин.

Давидович закинув ногу, друга застряла у стремені – неповороткий став суддя.

– Я тобі допоможу, – підійшов Івашко, кивнув до своїх ратників і несподівано шарпнув товстуна за пояс, аж хряснула нога в стремені; гикнув суддя, падаючи на землю; біля кожного з ратників Давидовича опинилося по два-три Івашкових; Преслужич здавив суддю за горло.

– Старостинську грамоту показуй! – і обмацував одержу Давидовича, поки за підкладкою кунтуша не нашупав тоненький сувій, роздер полу, вийняв сувій, розгорнув його.

Два ратники підвели Давидовича, він зі страху балушив очі, з товстих губів скапувала піна; суддя надіявся, що грамоту прочитають не відразу, а королівський загін, забачивши сум'яття, уже рушив.

– Проклята латина! – скрипнув зубами Івашко. – Ану, любомудре, швиденько прочитай, – подав сувій маленькому чоловікові, що сидів на коні серед ратників, Давидович упізнав у ньому Каліграфа.

– Пощади! – вискнув суддя, падаючи на коліна, усе ще намагаючись виграти час: тупіт наближався.

– Микито! – гукнув боярин. – Скачи чимдуж до тих, хто в обході, і до ноги їх, до ноги! – показав на куряву, що накочувалась від обрію. – Постій, бери ще кількох і женіть у Теревовлю! Усе з димом, а Орісю, Орісю...

– Будь спокійний, боярине! – ударив Микита острогами коня.

Ратників Давидовича стяли на місці; обидві Івашкові хоругви вдарили на польський загін з двох боків.

Преслужич оглянувся довкола й зупинив погляд на крислатому осокорі. Змахнув рукою. За хвилину тучне тіло Давидовича загойдалося на гілляці.

Тільки один королівський вершник проскочив потім мимо осокора, галопуючи Волинським шляхом до Львова. Івашко не велів його доганяти: хай сповістить про все своїм панам.

<...>

«І сказав Свидригайло Юрію Онцифоровичу Новгородському: тамо ватага опришків засіла, а ти хочеш їм військо посилати. Дай мені, я розіб'ю Жигимонта і во православіє оберну Литво-Русь. І сталася битва під ними ж Ошм'янами, і знову програв Свидригайло. Знищено тут загін гуситів, і Зигмунта Корибута, котрий вернувся до своя, вбито. Юрій же повернув решту своїх воїв у Новгород...»

Ми обороняємося третій місяць, підступає зима, а з нею й наш кінець. Запаси зброї і їжі вичерпалися, підмоги чекати ніоткіль. Януш Підгорецький зрадив Преслужича на самому початку останньої битви, тепер він яро лютує зі своєю хоругвою на боці Яна з Сенни, який завтра-позавтра стане державцем замку й Олеської землі. Утік, невідомо й куди, Демко з Ожидова. Загинув на валах Костас Жмудський. Вічна пам'ять здольному й безстрашному лицареві гончареві Микиті, який вийшов учора, коли пробили мур на Пушкарні, сам проти тьми королівських воїв, поклав їх своїм мечем багато і загинув лицем до ворога. Олесько догоряє. Нас неповних дві сотні за ровом – у замку, і ще сотня – на Брамі. Кушнір Галайда з гуртом ремісників вибрався у Вороняцькі гори. Арсен у повному обладунку жде останнього бою. Завтра-післязавтра...

Останні мої письмена... Не затруїв я для лакомства мережу думок своїх олжою: крапля по краплі списав усю ту страшну й мужню правду, що відбулася на нашій стражденній землі, а сам невідступно був серед людей, яких із кожним днем стає менше й менше. Тож відкладаю трость. Зміцніли мої руки, не мліє уже моє серце на вид черленої крові, пора й мені на мури замку. Заморожую свої слова. Ачей закінчиться колись зима. Залишаю книгу Орісі, може, не вб'ють жінку кати...»

Очі в Орісі спокійні, як і у всіх, хто залишився в замку.

– Осташку, я вже здорова. Чому Арсен не приходить до мене? Він іще живий?

– Живий, Орісю. Арсен прийде до тебе нині. Батько дозволив попроситися.

Далеко в підземеллі застугоніли чиїсь кроки. Хтось іде до скарбця. Скрипнули низькі півокруглі двері.

– Арсен!.. Чому, чому ти прийшов так пізно?..

– Я казав, що не помру, поки тебе не побачу...

Осташко відвернув голову, схлипнув.

– Ідіть, – сказав. – Ще трохи на волю... На Брамі наша залого. Йди, Орісю, з матір'ю попросайся. Обоє йдіть...

– Цвинтар!.. – зойкнула Оріся.

...Широким світом ходив Трістан і прибукав в Олеську землю. І знову, як колись, клячала Ізольда перед гробом матері, а він стояв позаду і впізнавав її – дорогу і непізнану.

– Ходім, Арсене, – промовила Оріся, підводячись з колін. – Он сосни на пагорбку за цвинтарем – під Гаварецькою горою. Там твоя буду.

Жорстока від паморозі трава в узголов'ї, а обважнілі сиві китиці сосон упіймали рештки нічних сутінків, хиляться до землі, заслоняють од світу.

– Ти бачиш – білий кінь стоїть на ґруні...

– То туман, любий, то вранішній туман...

Арсен поправив козушок на Орісиних плечах, обкутав, поцілував у чоло.

– Поспи ще трохи... Чиста моя, ніжна...

Крізь віття сосон видніє чорний силует замку, ще спить унизу ворожий табір.

Нині чи завтра? Не гомонять, відпочивають.

Ще трохи ночі й першого кохання.

– Нікого у світі немає кращого за тебе.

А вже пора, скоро світатиме.

– Це не туман, це білий кінь стоїть...

– Ще трохи... Ще трохи почекай, коханий. Бо любов на цвинтарі – то вічна розлука.

– Вертаймося...

Уранці вої Яна з Сенни вдарили на Брану. Через згарища тугим клином повалили кінні й піші рицарі, і було їх тисячі, хмари стріл, ратищ і каміння впали на сотню ратників, що оборонялися за Браною; звідти гримнули гаківниці й просвистіли стріли, падали королівські рицарі, але їх було багато – брану звалили голіруч, без таранів. Залога відступила за фортечний рів. Підняли мости. Настала черга останньої битви.

Цілий день військо Яна з Сенни штурмувало замкові вали, хотіло з розгону взяти, та обложені вже не щадили ні пороху, ні стріл – багато полягло польського рицарства, тож відступили. До вечора біля валів уже стояли облогові тури і тарани. Тоді у ворожому таборі затрубили на спочинок.

Увечері до скарбця зайшов Івашко.

– Пора, – сказав.

– Куди, тату? – стрепенулася Оріся.

– Ви не повинні вмерти – ні ти, ні Осташко. А завтра остання битва, і нас більше не буде. Ти, Осташку, людям свою книгу віддаси, а Оріся...

– Тату! – припала дочка до батькових грудей. – Я нікуди не піду, я не боюся тут... з вами. Там – боюся...

Івашко відвів доччині руки, погладив її долонею по обличчі, вона вдихнула запах батькової руки, затримала, як колись, у дитинстві; «Не треба, доню», – сказав їй, відчепивши від пояса ключ, підійшов до стіни. Відчинилася стіна, холодом потягло з глибокої ями.

– Це цямрина криниці, з якої ми брали воду, – мовив Івашко. – Бачите мотузяну драбину? Нею спуститеся на глибину п'ятдесяти ліктів, а там побачите отвір у пів мого зросту до підземного ходу. Хід довгий і прямий. Вийдете біля Тереміжа, за Бродівським шляхом.

– І ти ходи, батьку, і всі вої! – заблагала Оріся.

– Нам уже ніде нема життя ані волі, доню. Тож не покриємо себе соромом утечі в останню мить... Збирайтеся.

– Князю, – сказав Осташко. – Дозволь покликати Арсена.

– Клич.

Вони стояли одне навпроти одного – старші, змужнілі, і промовила рішуче Оріся:

– Не піду, батьку! Ти один раз уже розлучав мене з ним, але більше ніхто не в силі.

Осташко підійшов до Преслужича, підвів голову, глянув на його зболене обличчя.

– Князю, втіху дам тобі в нашій безвиході. Не смерть страшна людині, а безслідність. То хай залишиться про нас слід. Нехай ідуть на волю ті, хто продовжить твій рід. Вони синові колись про нас розкажуть, пісень наших навчать, син же далі передасть, і пам'яті про нас не

буде кінця... – І до Арсена: – Візьми, Арсене, мою книгу – в ній уся правда про русинське страдництво. Іди з Орисею на північ і там, де вже не віятиме крилом католицька чума, куди не донісся сморід Свидригайлової зради, зайти в монастир і залиши в ігумена книгу. Оживуть колись мої слова, і новий пілігрим візьме їх з собою. Були до нас, то й після нас народяться нові борці й літописці.

Арсен дивився на Орисю, з її очей світилася до нього воля, яку ще в цю хвилину він може запосягти. А запосягши, далі блукатиме скоморохом і шукатиме для себе нового сенсу в житті?.. Якого сенсу, коли його тут знайдено? Нового порятунку від свого стиду? А Орися не дорікне колись тобі – що ти, міцний і молодий, залишив замість себе вмирати на валах кволого Осташка?.. Я довго йшов сюди... До Орисі! І до неї... Та є на світі, є – найтяжча любов, перед якою никне все інше. І лише її одну зрадити не можна, бо не матимеш тоді ні від кого ані кохання, ані пошани, ані життя...

– Вам іти, – сказав Арсен.

Він обняв Орисю і хотів ще їй сказати, щоб назвала його ім'ям... Але змовчав, бо й так перевершилось болю.

Батько прикипів головою до цямрини, не відірвався від неї і тоді, коли руку обпік доччин поцілунок.

А як у глибині колодязя зникло полум'я свічки і лунко задзвеніли двері потаємного ходу, сказав Преслужич:

– Виспися, Арсене. Завтра помремо без соромоти.

Розділ п'ятнадцятий. І буде так...

Сурми розкришать тишу, і на грунь, де білий кінь стоїть, вийде Марія голосити по мужеві. Почує її плач Галайда, і подається з ватагою недеями, і ходитиме від села до села, полишаючи за собою чорні димарі на місці панських дворів.

Тарани проб'ють останній мур, і озлоблені довгою облогою шляхетські бузувіри ринуть з переможним криком і зімнуть дві сотні русинських ратників, що обороняли вали.

А кілька отроків з Івашкової охорони чекатимуть наготові в дитинці і ждатимуть, поки впаде кована залізом дубова брама замку. Уже не буде в них ні стріл, ні пороху, ані смоли, тільки бойові молоти й мечі.

Брама впаде і наперед вийде ставний вусатий парубок, який не вмітиме орудувати мечем. Він пошпурить меч і схопить молот, і битиме ним по шоломах з дикою люттю – востаннє мститиме за краківські кривди, за львівський сором, за віру православну, за землю руську, за Орисю і за своє життя. І не доступиться ніхто до нього, вороги десятками падатимуть на брук, поки не обступлять його тісним колом і піднімуть на списи.

І згадається йому в останню мить лише замерзлий Стир, стебла зжухлого очерету над снігом і постать у білому кошуку й гарячій шалевій хустині з довгими тороками, і зникне дорога постать назавжди у чорному мареві...

А Івашко Преслужич-Рогатинський загине останнім – на самому вершечку вежі біля сніжно-білого стягу з золотим левом.

А потім, за Бродами, Осташко й Орися наздоженуть старця Гаврила, що втратив око й руку під Грюнвальдом, і двох сліпців, яким вибрали очі хрестоносці, й коломенського діда, котрий за князя Дмитрія віддав обидві руки на Куликовому полі. І підуть разом – то мовчки, то співаючи – у далекі північні землі, куди не сягнув мор, і в Смоленську віддасть Осташко ігуменові свій літопис.

А за Орисею пропаде слід. Та хтозна... Може, її правнук стане кобзарем. І вістуватиме він грізні походи козаків, які втоплять у гнилому болоті католицьку чуму. Бо прийде час, і в цьому замку, який нині стане руїною, народиться орел Зіновій, на прізвище Хмель, і назове

його народ Богом Даним, і на тому самому шпилі, де стоїть у цю мить Івашко Рогатинський, водрузить він малиновий звияжний стяг.

Буде...

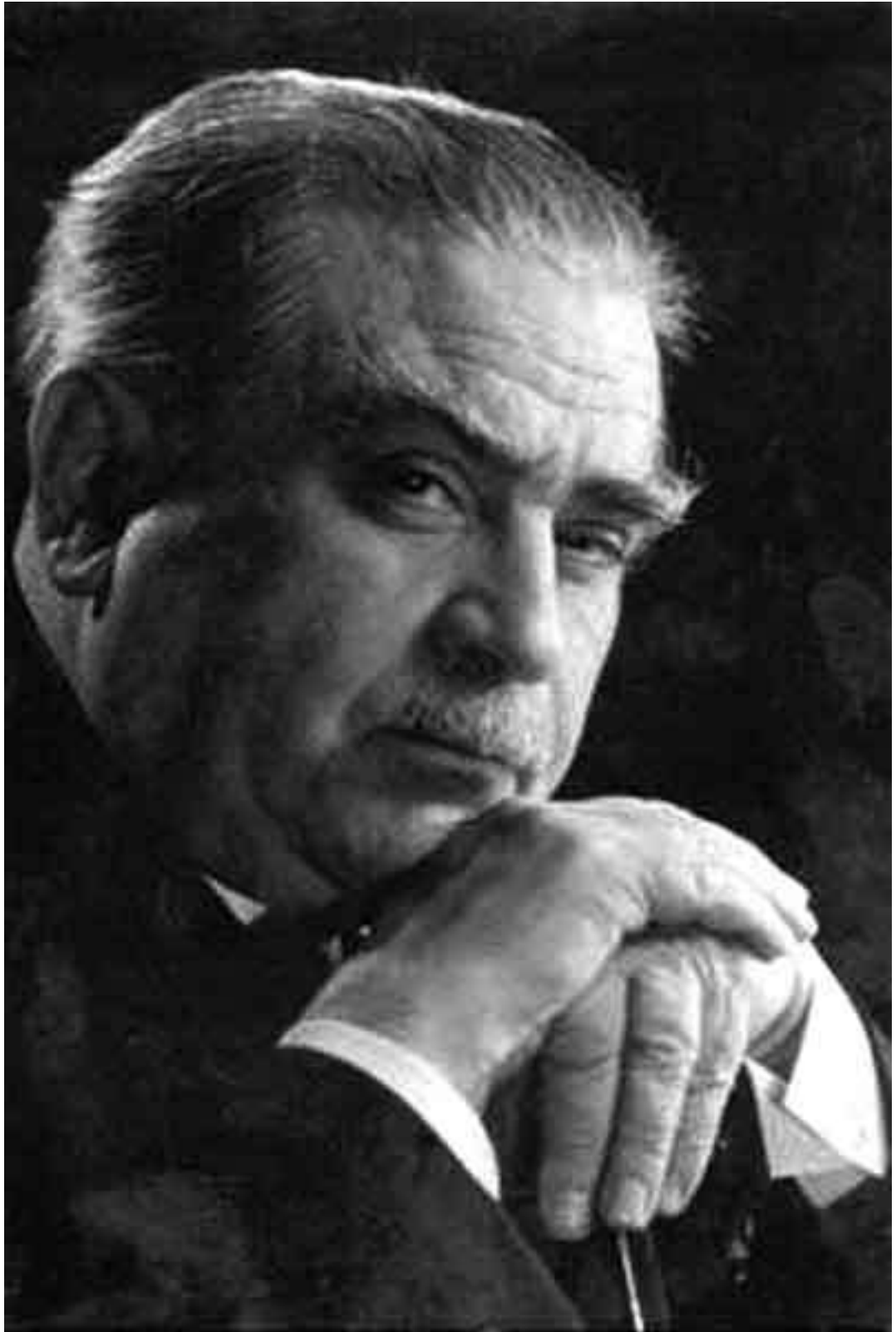
Сурми розкраяли, розбили тишу. Білий кінь стрепенувся, у білого коня здибилась грива, кінь підвів голову до багряної смужки обрію і вдарив копитами. Захрустіла жорстка трава, посипалися голки з сосон, білий кінь мчав по Вороняцькому хребту, і стугоніла стужавіла земля.

Кришився світанок, кришилася криця на друзки, рожеві дими з гаварецьких печей струмували в небо, ламалися мечі й падали долу, щоб потім стати червоним піском, лилася кров, з якої колись зарясніють кетягами кущі калини...

Кінь галопував на схід. Крізь дні, і ночі, і віки – білий неосідланий кінь на гарячому крузі сонця.

Олександр Єлисейович Ільченко

1909 (м. Харків) – 1994 (м. Київ)

Козацькому роду нема переводу⁶³

*Живісінській пам'яті Амвросія БУЧМИ, володаря дум, який не
вмирав і не вмер, бо козацькому роду нема переводу.*

Заспів. Трохи – про український характер

Над кручуватим урвищем, над берегом Славути, над скелями порога Ненаситця, завмер у думній думі вершник...

Все там ревло, внизу, стогнало, ринуло поміж громадям, а той нерушний козарлюга здавався чи не витесаним з каменю порогів.

Нараз, торкнувши вороного білогривця, козак, ніби оживши, рушив через біснувату воду навропростець, на лівий берег (чи не з острова Чортomla, де була тоді Січ) і плив конем через вир, а Дніпро, з тіснини вириваючись на простір Низу, кипів і нуртував між чорним камінюччям, звідкіль не поверталось живим ніщо живе.

Мріючи в перлистім шумовинні – далі й далі, то виринав, то потопав той небояка, і щось страшенно гупало над чорториєм, притлумлюючи навіть ревище порогів: то калатало козакове серце, аж стугоніли береги Дніпра.

<...>

34

Веселий образ Козака Мамай живе в народі вже не сотню літ. І не дві. І не три.

Якісь його сучасники свідкують про зустрічі з тим характерником-запорожцем у зовсім давні часи, десь при початку існування Січі.

Інші з ним пліч-о-пліч воювались у війську славного Зиновія-Богдана Хмеля.

Ще інші стрівали його на шляхах України вже після того, як народився на світ Тарас Григорович Шевченко. Був серед них і мій прапрадід.

Але чували люди, як і в Першій імперіалістичній війні року 1914 бився Козак Мамай з ворогами отчизни, – все такий же галабурдний і вічно молодий, – та й хтозна, чи не він ото, було, і в війні Вітчизняній виникав знезапек в найскрутнішій сутузі в тому чи тому партизанському загоні й допомагав громити фашистів на українській чи на білоруській землях, чи не він, колишній запорожець, допомагає й нині будувати електростанції на Дніпрі, на Волзі чи на Ангари, а то, може, десь і кордони нашої Батьківщини береже, а то, може, книги пише чи кінокартини ставить, а то, гляди, садки розводить, сіє хліб чи варить сталь, цей майстер на всі руки й митець на всі штуки?

Отак ось він і ходив, либонь, по нашій пребагатій землі, мудроців та хитроців од віку до віку набираючись, ходив і ходить, бо живий він, мабуть, і тепер, веселий і звитяжний образ, викликаний до життя в надрах минулих віків силою народної фантазії – не Хитрий Петро болгарський, не Ойленшпігель німецький, не Совесдрал польський, не Домишлян сербський, не східні дотепники – Мушфікі чи ходжа Насреддін, не румунські Пекале і Тендале, а наші таки козак – Мамай, своєрідне втілення українського характеру, живущий образ волелюбності, стійкості та невмирущості народу, Козак Мамай, котрий на протязі століть, од нападників усяких одбиваючись, плекав одвічну мрію: не воювати, не гарбати, не ярмити нікого, а в себе вдома – риштувати, мурувати, будувати; Козак Мамай – мандрівний запорожець, вояка і гуль-

⁶³ Не входить у шкільну програму.

тій, жартун і філософ, бандурист і співак, бабій і zarazом – монах, простодушний і мудрий чаклун, безстрашний лукавець, що його і в ступі товкачем не влучиш, народний герой, котрого чи не споконвіку знають між людьми на Україні, хоч об нім над Дніпром – ні казок не розказано, не складено й пісень.

35

Ні казок, ні пісень!

А прославили Козака простолюдні художники.

Обабіч славного Дніпра, по старезних козацьких та селянських хатах – на кленових та дубових полотнищах дверей, на кахляних грубах, на кованих скринях, на мальованих олійними фарбами полотнах, навіть на липових колодах вуликів частенько можна було бачити розмаїті парсуни Мамая, тисячі відмін його поличчя з новими раз по раз подробицями пригод, з новими щораз підписами, які вільно трактували діяння і вдачу героя, тисячі сюжетів, що підносили в народі славу Козака.

Ще хлопцем бувши, – мені тоді сповнилось років вісімнадцять, – їздив я до Катеринослава (як звали тоді Дніпропетровськ), щоб розпитати про Мамая в Дмитра Івановича Яворницького, невсипущого шукача запорозької старовини, найвизначнішого історика Січі, що написав з десятків томів, присвячених історії Війська Запорозького, збирача пісень, казок та приказок, мовознавця, етнографа і драматурга, автора історичних повістей та оповідань, професора і академіка, котрий був другом і товаришем Іллі Юхимовича Репіна: Дмитро Іванович помагав колись великому російському художникові шукати в селах понад Дніпром типи й характери для його майбутньої картини «Запорожці пишуть листа султанові», він позував художникові задля образу писаря (в осередку тієї картини), він любовно схороняв десятки етюдів до тих самих «Запорожців» (я тоді їх бачив у його музеї)... Академік Дмитро Яворницький у своїх безнастанних шуканнях був людиною непосидячою, і саме його заходами історія запорозького козацтва збереглася в своїй неповторній красі, – він був людиною видатної працьовитості, людиною великої душі, великої кебеті, і я вважаю за щастя, що колись привелося мені тиснути його руку, розмовляти з ним і взнати про мого Мамая щось таке, що міг розповісти тільки він, цей поетичний і хитруватий українець, котрий і сам скидався інколи на того ж таки Козака Мамая.

Він тоді показував мені і зібрані в катеринославському музеї кілька десятків дверей, які сам учений познімав по старих козацьких хатах Наддніпрянщини, дверей, що на них були нові й нові одміни образів Мамая, мальовані простонародними живописцями XVI–XIX століть.

Багато я ще й потім бачив усяких парсун Козака, і кожен малював його по-своєму, як ось і я малюю свого Мамая тепер.

Всі вони були різні.

Але ж на всіх розмаїтих поличчях був один і той самий запорожець, Козак Мамай.

Той самий український характер.

36

Характер!

Народні художники малювали Мамая не в січі з ворогом, не верхи на коні, а в спокійній, споглядальній позі: тільки зброя лежить напихваті, тільки лиш кінь басує, а сам Козак, схрестивши ноги, спокійнісінько сидить під деревом, – бо ж він передусім був чоловік мирний, якщо, звісно, його не займали, якщо не зазіхав ніхто на волю й славу простих людей України, – а коли вже й зачіпав Козака хтось, то зразки народного малярства часом являли нам і лютя його розплати з ворогами.

Сливе всі портрети Мамає малювано ніби дитячою рукою, бо й справді-таки, то був народу нашого дитячий вік, – а може, й зовсім не дитячий, а тільки не дійшло крізь лихоліття, майже нічого не дійшло до наших днів, крім хіба східнослов'янського дива-дивини – «Слова о полку Ігоревім», крім теплого мармуру труни Ярослава, крім чудових мозаїк та фресок київської Святої Софії, крім галицьких церков і замків, крім десятка літописів, крім купи книг, друкованих любовно в Києві, Острозі, Львові, крім безлічі мудренних візерунків на кераміці, на склі, на золоті, крім гострих діамантів гумору народного, крім шалу українських дум, крім вічно живої пісні...

Зрештою, старих і прастарих надбань народу України дійшло до нас таки чимало. Не лишилось тільки імен творців... Майже нема імен!

У інших на той час були вже Калідаса і Шота Руставелі, Арістофан і Навої, Шекспір і Рабле, Рафаель і Копернік, а ми, либонь, були ще зовсім молоді в ту пору, коли з'явилися в народі перші портрети Козака Мамає, але всі вони жили своє некоротке життя, як витвори високого народного мистецтва, нехай ще не зрілі, нехай не досконалі, але живі й живі...

Чи не на всіх полицях Козак Мамає – вродливий січовик, де трохи старший, де молодший, дядечко невеличкий, кремезний, чорнявий вусань, з козацьким оселедцем, у жупані – коли багатшому, а коли й простому, здебільшого з бандурою в руках, щира вдача – співак і музикант.

На відмінах портрета малювано всяке причандалля, котре вказувало на Козакові звички, діла й пригоди.

Був там і встромлений у землю спис. А до ратища чи до якоїсь дубини прип'ято баского коня; на дереві – шаблюка, біля ніг – рушниця. І гаман. І шевська справа. І шапка-шлик. І порох у турячій розі.

Тут же – кварта і чарка. Казанок над вогнем. І ложка, – все, що козакові буває потрібно в поході.

Тут же – довговухий песик.

А над головою – грубезний жарт, солоний дотеп, словесна блискавка, виписані біля Козакового рота.

Трохи далі, на другому плані, бували часом і промовисті яви січового життя: розправа з ворогами, звияга й пустощі, взаємне частування оковитою з михайлика чи коряка, а чи й побратимське чубіння з товаришем, а чи й повішений догори дригом ворог і супостат...

Ще далі та вище, над головою в Мамає, подеколи бував і напис.

Часом у чесній прозі.

А то віршований.

Ось так, приміром:

Сидить козак, у кобзу грає,
Що замислить, то все має.

Або ще й так, у простоті душевній:

Їхав козак полем та й отакувався,
Сів він під дубочком та й розперезався:
– Гей, бандуро моя золота,
Коли б до тебе дівчина молодая —
Скакала б, плясала до лиха.
Що не один козак одцурався б солі міха,
Бо як заграю, всяк поскаче,
А після не один вражий син заплаче...

А то бувало в тих написах і таке:

Козак – душа правдивая, сорочки не має,
Коли не п'є, то воші б'є, а все не гуляє...
Хоч дивись, не дивись, та ба, не вгадаєш:
Відкіль я та як звали – нічичирк не визнаєш!
Кому ж траплялось хоч раз у степу бувати,
Той може і прізвище моє угадати.
А ти як хоч називай, на все позволяю,
Аби крамарем не звав, бо за те полаю.
А якого роду я, то всяк про те знає,
Хто по світу ходить-блукає та долі шукає.
Я, козак-запорожець, ні об чім не тужу,
Як є люлька та тютюнець, то мені й байдуже!
Надію маю на мушкет, на ту сіромаху,
Що не ржавіє ніколи, на шаблю на сваху.
Як натягну ж лука я, брязну тятивою,
То від мене і хан кримський утіка з ордою...

Завдавано чосу в тих віршах – коли туркам і татарам, що ласились на українські роздоли, коли панам-ляхам чи й своїм же, українським, дукам-срібляникам, перепало там і єврейським загібайлам-орендарям, крамарям та корчмарям, тобто всім утискачам і триворогам простого люду: українського, руського, єврейського чи польського.

...А на малюнку в тій скрині, що схоронила в бабусі Ганни, бравий Козак варив над багаттям кулешик, а внизу плівся мирний і цілком тверезий напис:

Ось так я в степу веселюся,
Одним кулешем похмелюся.

І досі він блимає мені, той живий вогник під казанком, наче я й зараз лежу на дні старої скрині й заглядаю звідти в хмільний світ минулого, відблиски якого завше мерехтять наді мною в розумних, прегарних і прехитрих очах Козака.

Мерехтять і мерехтять ті очі наді мною.

Та й ви, читачу, вже бачите їх.

37

Ось вони, ось...

І відблиски багаття виграють у них, і жаріють вони, ті прехитрі очі, мов зорі вечорові, ранні, ще самотні – в тихому степовому надвечір'ї.

А вогник – ще блідий, бо й не смеркалось.

Над казанком схилилась матінка Михайликова, пильнуючи не дуже й поживної страви: вода, пшоно, смажене про запас в олії, яке возив кожен у мішечку, притороченому до сідла, та ще хіба дика цибулька, бо картоплі Європа тоді ще не знала, а старого сальця, щоб затерти куліш, у подорожніх не було, бо люди прості не вельми сито їли в будь-які часи, в будь-якій стороні, навіть і в нас тоді, на багатющій Україні.

Але ще не кипів куліш, і, дожидаючи, поки він звариться, всі поважно сьорбали захлявними ложками з іншого казанка, цибулькою та хлібом заїдаючи, і хтось, поглянувши на тее сьорбання, не міг би й подумати, що в казанку – звичайнісінька сивушна горілка.

Інколи простягала свою чималу куховарську ложку й матінка, часом помішувала куліш у меншій казанку, а в думках залітала далі та й далі.

Принюхувався до горілки й Песик Ложка, постогнував, і хвостом виляв, і погавкував стиха, але Козак Мамай був невблаганний.

– Не дам. І не скавчи.

Песик Ложка поглядав на Мамаю з докором.

І той, схилившись до собачки, говорив йому стиха:

– Нап'єшся знов. Не дам.

А потім уже й уваги не звертав на нього, задумавшись про щось своє, сумне й відсіль далеке.

Залітала в думках далеченько і Явдоха, поспішаючи за синою долею, намагаючись поматеринському її вгадати, і ніби вже й не бачила хвилястого степу, а все-таки впивалась його пахощами, його бринінням, барвами, бо ж не могла не впиватись, як не могла не дихати, як не могла спинити калатання серця, таку незбориму силу чаїв у собі він, таке він збурював зворушення в душі, цей український незайманий степ у повільнім веснянім смерканні.

Мовчала матінка.

Замислився й Козак Мамай.

Мовчали й ті лейстрові козаки, сірома козацька, що так раптово покинули сьогодні серед степу, над копицею ладану, свого лабузливго пана Купу.

Мовчав і Михайлик, придивляючись до якогось молодого козаченька, котрий сидів біля багаття, горілки не сьорбав і, тримаючи книжку на колінах, читав щось, і сам собі тихо та чудно сміявся.

Що більше сутеніло, то ближче до вогню присувався той парубок, то дужче реготав, і Михайликові кортіло взнати – хто він, оцей козак, що він читає та чого регоче.

Це був чорнявий запорожець, тонкий, а дужий, вусом кучерявий, з невеличкою, як і в кожного молодика, чуприною на маківці, моторний, бистроокий, з хуткою річчю та з чудернацькою, ніби й не наською, химерною вимовою, хоч, крім вимови, і все в нім було якесь чудне та дивне.

І пильний погляд кмітливих тямущих очей.

І в убранні якісь дрібниці.

І та книжка, друкована далєбі не по-наському.

Тільки й знав об нім Михайлик, що ім'я, бо ж чув сьогодні, як його кумедно кликали двоє товаришів-запорожців: Пилип-з-Конопель.

Один із тих товаришів, довготелесий та рудий, впавши трохи осторонь на землю, безпробудно спав.

А другий – козарлюга вже в літах, вельми підтоптаний, – стояв, як, бува, камінний мамай на степовій могилі, непорушно, чатуючи, на сторожовій козацькій хвигурі, тобто на дерев'яній вежі, біля якої наш Козак Мамай отаборився з новими друзями на ніч.

Він стояв мовчки, той нерухомий вартовий, на височенній споруді з бочок, діжок та барил – і глядів та й глядів навкруги, оком сягаючи аж наче за далекий обрій.

– Злазь! – гукнув йому Пилип-з-Конопель. – Пора вже ставати мені.

– Ще рано, – стиха відмовив козак на хвигурі, але все-таки зліз.

І став біля вежі, стомлений, зажурений старий козак, що вже стомився від безугавних воєн, які роздирали мирну Україну протягом століть.

Молоді були в нього лиш очі. І він не зводив їх з далеких виднокраїв, бо таку мав службу: вони оберігали спокій України, оці трое пересмажених на сонці козаків, закурених, голодних

та здичавілих, що так і жили тут, у трав'янім курені, свіжої людини не стрічаючи по кілька тижнів.

Вартуючи на стрімкій дерев'яній вежі, спорудженій на вершечку верховинної могили, ані вдень, ані вночі, чергуючись, очей не зводили вони з таких же самих веж, що ледве бовваніли на обрії, далі та далі по високих шпильях.

Очей не відривали, щоб не прогавити раптового сигнального вогню, котрий на будь-якій дальній хвигурі міг спалахнути щохвилини, страшний та осоружний знак нового нападу чужинців, знак нової війни.

Коли ген-ген на границях землі української з'являлись перші загони ворога – ногайців чи кримських татар, панів-поляків чи ще яких зухвалих зазіхачів, вартів підпалювали там десь крайню вежу, а той вогонь побачивши, козаки на сусідній хвигурі збивали в небо і свій стовп вогню, а ще ближчі – свій, бо сторожові хвигури стовбичили тоді по всіх степах, – і ось так, за годину якусь всенька Україна за сотні верст уже знала: ворог знову переступив наш поріг, і козацтво всюди лаштувалось до відсічі, а мирні люди, що працювали на степу і в плавнях, гречкосії з хуторів, зимівників та сіл, рибалки й пастухи, копачі селітри чи залізної руди, лісоруби та вуглярі, солевари й мисливці, сірома й люди багатші, всі вони сушили сухарці, забивали на сало свиней, підсмажували пшоно задля каші, заривали в землю збіжжя, гроші та хліб – і поспішали на Січ, щоб стати оружно до війська, а інші, захопивши будь-яке майно, жінок, дітей і старезних дідів, квапились поховатися в замках, по слободах чи по містах або ж тікали в Московщину, щоб не вскочити, крий Боже, в халепу – в полон, у рабство чи в обійми смерті...

Таку ось колотнечу, нестримне зрушення народу міг зняти по всій Україні навіть випадковий вогонь на будь-якій степовій хвигурі.

Тож і курили чатівники десь осторонь, та й своє багаття Мамай з товаришами розгнітили десь далі, аж за могилою, щоб, не дай Боже, якась дурна іскорка не скоїла великої біди, бо вся вежа, зрихтована з просмолених бочок, могла спалахнути за мить.

Основу її складали шість бочок із самим тільки нижнім дном, залиті по вінця смолою.

Їх ставили в коло на просочену смолою землю, зв'язували до купи просмоленими лінвами, зверху ставили ще п'ять, таких же, на них – іще три, ще вище – дві, а нагорі стирчала бочка порожня – без верхнього й без нижнього дна – задля тяги повітря, а в ній була сама лише залізна перекладка з довгою вірьовкою, що з неї звисав товстий віхоть прядива, вивареного в селітрі.

Варто було тільки викресати вогню, щоб миттю вся оця хистка споруда...

Але ні! Про це страшно було навіть подумати.

Та Михайлик думав зовсім не про це.

38

І раптом йому стало чомусь так сумно, Михайликові нашому, що й Боже ти мій.

Його дратувало вже, що той чудернацький молодик-запорожець стиха чогось регоче над якоюсь товстою чужинного друку, досить-таки пошарпаною книгою. І от...

Він завжди вважав себе не дуже й розумним, Михайлик, але, розсердившись, про це забував.

Він вважав себе не дуже й сильним. Але в гніві забував і про це.

Він вважав себе й несміливим. Але спересердя не тямив і цього.

Він вважав себе не дуже й сердитим, але зопалу забував і про це.

Забув і зараз, бо розсердився, розгнівався, аж самому стало страшно.

І спитав:

– Чого регочеш, Пилипе?

– І тобі хочеться? – відповів запитанням на запитання Пилип-з-Конопель.

– А я не вмію.

– Реготати?

– Він за все життя ні разу й не всміхнувся, – сумно мовила Явдоха. – Наче наврочив хто.

– А ось я його зараз... розсмішу! – І Пилип хуленько став перегортати сторінки своєї книги, маючи, видно, замір щось смішне читати.

– Не зумієш, – усумнилась Явдоха.

– Аж ось! – не зваживши на Явдошин сумнів, буркнув Пилип-з-Конопель і, пересівши до самого вогню, бо вже стемніло, заходився читати, зразу, видно, перекладаючи з якоїсь чужинної мови, і справді, там було чимало кумедного й смішного, бо слухачі, захоплені веселими пригодами французьких мандрівних акторів, хто сміявся, а хто й реготав.

Жоден м'яз не ворухнувся тільки на молодому, без єдиної зморшки, обличчі Михайлика, яке не знало ні сміху, ні горя, ні бритви, ні ляпаса, – анічогісінько.

Пилип здивовано дивився на Михайлика, – він досі й не бачив таких, що здужали б не посміхнутись над тими пригодами, про які зараз читав, і він мовив до матінки:

– Я все одно вам колись його насмішу-таки, неню, – і в прикрім збентеженні закрив улюблену, як видно, книгу, хоч слухачі й не від того були б – послухати ще трішки.

– Що за книга? – спитав, ще й не досміявшись, Козак Мамай, бо він те діло вельми любляв – гуртом пореготати досхочу, до сліз, до кольки в боці. І він простяг по книжку руки: – А ке сюди! – і, взявши, прочитав на чільній стороні не наські слова: «Поль Скаррон. Комічний роман»...

– Ви тямите й французьке? – спитав Пилип.

– Тямив трохи, парубче, – і наш Мамай у тьмянім присмерку почав перегортати сторінки, але вже літери зливались, і читати годі було, і він оддав Скаррона чудернацькому молодиківі-запорожцеві, котрий балакав трохи дивно, незвично наголошуючи слова і промовляючи їх аж надто швидко, хоч і вивчився говорити по-нашому, видно, не дуже й давно.

– Хто ж він такий, оцей Скаррон? – спитав Козак Мамай. – Француз? Живий?

– Живий, коли ще не замучили його пани аристократи.

– За що ж?

– За сміх. За кепкування. За дотепність. Розплатою за смішки стають слізки. Так це було. Так є. Так буде... – і, трохи помовчавши, Пилип додав: – Я читаю цю книгу, коли мені сумно.

І, взявши з тороків червоний шмат шовку, Пилип заходився загортати свого Скаррона разом з якимись іншими трьома чи чотирма книжками.

– Що там у тебе, козаче? – спитав Мамай.

– П'єра Корнеля «Сід», Сореля «Франсіон», український словник вашого Памви Беринди та книга одного француза: «Опис України».

– Француз – про Україну?

– Гійом ле Вассер де Боплан.

– Де Боплан? – аж скрикнув Козак Мамай, аж наче спалахнув, аж засіпався кінчик лівого вуса, що завше означало в нього збентеження.

– Ви тут колись його знавали? – теж, ніби вражений чимось, ахнув чудний запорожець.

– Ми колись побраталися. А потім... наче розбили глек. Він будував на Україні фортеці задля наших ворогів. А я...

– Все одно... він любив Україну! – гарячим покриком озвався молодик. – Ось почитайте! І він простяг Мамаєві ту книгу, «Опис України», видану в Руані.

Мамай схопив її, присунувся до вогнища, де закипав куліш, але побачити нічого вже не міг і, пригорнувши ту книжку до серця, сидів і мовчав.

Мамай дивився на молодика, котрий так дуже схожий був на самого Боплана: чи не син? – і йому хотілося спитати, але зараз не мав сили говорити, бо охопили мислі про давнє побра-

тимство з французьким дворянином, непосидячим нормандцем, інженером-будівником, що прожив на Україні років сімнадцять-вісімнадцять, вивчаючи, спостерігаючи, складаючи перші докладні карти просторів України, записуючи й змальовуючи те, що бачив у нашій козацькій стороні, яка за кільканадцять літ прикипіла до щирого серця французіві.

Але... той веселий і моторний руанець був вірним слугою не народові нашому, а польським королям, будував на Вкраїні фортеці, котрі мали захистити володарів Польщі не тільки від наскоків кримчаків та ногайців, а й від повстань народу українського, який раз по раз намагався скинути шляхетське ярмо, – від небезпечного сусідства Січі Запорозької, що про неї слава йшла по всій Європі.

Мамаєві кортіло мерщій дізнатися: що ж він там написав, руанець, у своїй книзі про Вкраїну?

Навмання перегортав сторінку за сторінкою, помацав безбач томики Скаррона та Сореля і... зітхнув.

39

Скільки ж було на світі непрочитаних книг!
Скільки було країн і краєвидів, яких він ще не бачив!
Мов людських, котрих він досі не чув!
Людей розумних, що їхніх дум Козак іще не знав.
І радощів земних, яких він ще не відав.
Жінок, що їх не обіймав...
Було ще на світі й багато дітей.
Але й діти всі – були не його діти.

Він же ж мріяв про власне кубло, про дружину, про серденят, про мирний труд, а мусив воювати, рідний край обороняючи від зазіхань чужинців, простих людей – од панів, бо знав обов'язок перед народом, але ж бували й такі ось хвилини, коли не ставало від того легше на душі.

Рука його ненароком торкнулася до струн, і Мамай, на мить забувши про чарівну силу своєї бандури, припав підборіддям до верхняка, і забриніла вона в його гарячих руках, і сам він забринів од захвату і тихо заграв до пісні, ледве чутної, яку він, зажурившись, замуликав собі під ніс:

Побратався сокіл
З орлом сизокрилим...

І пісня ця пливла в спокійному анданте, та й нічого надто сумного ніби й не було в ній, але Козак, замислившись, струни торкав журливо, і чарівна бандура показала раптом свою дивовижну силу.

А сила в тій тридцятидвохструнній бандурі була така: коли Мамай грав сумної, всі докола, хто чув той бренькіт тихомовний, усі плакали, бо ж не плакати не мали снаги.

Коли ж він грав веселої, ніяким робом не могли слухачі на місці вдержатись, бо гналися в танець, а то ще й реготали, наче турки, що накурилися опію, і коли Козак Мамай не хтів спинитись, люди знемагали замалим не до смерті в шаленому танці, якщо запорозький характерник занадто гучно й весело посмикував струни та приструнки: терції та бунти, найтовщі, та кишкові басы, бо ж мала кожна з тридцяти двох струн свою осібну силу впливу.

Та на цей раз, ненароком загравши, бриньчав Мамай сумно, але в міру, то хоч і плакали всі потроху, але не ревно, а просто зажурились, самі не знаючи – чому...

Заплакала й неня Михайликова, забувши про киплячий куліш.

Та й козаки-нетяги, що втекли від пана Купи, зашморгали носами.

І старий козак-чатовий при хвигурі засмутився до сліз, – бо ж приводів до смутку та печалі в кожного було задосить і тоді.

Та й Пилип-з-Конопель, чудернацький той запорожець, забув думати про свого Скаррона з його «Комічним романом».

Заплакав би й Михайлик, коли б він плакати вмів, бо ж він перебував саме в тім переступнім віці, коли дитячих сліз уже не стало, а гірких, чоловічих, Бог йому ще не дав.

Отак от і зажурилися всі.

Заскавулів навіть вражливий Песик Ложка, хоч йому не перепало сьогодні жодної краплини оковитої, аж Мамай схаменувся, згадав про владу свого струменту, а вгледівши сльози, мерщій, щоб не ятрить таких дзвінких сердець, поклав бандуру на пухкий духовитий килим сивого чебрецю.

Згадавши про достиглий куліш, подорожні взялись до вечері, запросивши й вартових од хвигури – і того старого, козака лубенського, київського чи, може, й смілянського, котрого звали Петром Гордієнком, і того, що досі безпробудно спав собі, якогось довгого, рудого та безбрового парубка, що його звали товариші Паньком Півторарацьким, і приязного Пилипа-з-Конопель, до якого так уважно придивлявся, хочучи про щось спитати, простодушний коваль Михайлик.

А куліш вийшов славний, димком пойнятий, як і всякий куліш, що вариться в степу.

Сипнувши в казанок пучку тонко змеленого перцю, добрі люди вечеряли смачно.

Але сум іще краяв серця...

Чи то від пісні Мамаєвої.

Чи від тихого й загравного вечора степового.

А чи від квиління осиротілого сокола, що, цілий день літавши за Мамаєм, і досі десь, у хмарній високості, чути було, оплакував свою так нагло втрачену подругу.

Всі мовчали.

Владислав Леонідович Карнацевич

© Карнацевич В., 2010 р.

Нар. 1978 р. (м. Харків)

Битва під Конотопом⁶⁴

Початок відкритої війни москви з виговським. Облога конотопа

В жовтні 1658 року із м. Охтирки на українську землю ступило 20-тисячне військо белгородського воєводи Г. Ромодановського. Далеко не в останній раз цей російський полководець втручався у події в Україні. Практично вся історія Руїни пройшла при активній його участі. Появі Ромодановського передували локальні, але важливі операції його союзників – охтирських козаків. Вони зайняли плацдарм в Полтавському полку, більш того, посприяли обранню на посаду полтавського полковника опозиційного до гетьмана К. Пушкаря. Саме він офіційно звернувся до белгородського воєводи по допомогу.

При воєводі були і козацькі загони, складені значною частиною саме з тих, що приймали участь в повстанні проти Виговського, слобожанські частини І. Донця. Козаків, яких згідно відписці воєводи царю, було на його боці біля 30 тисяч, очолювали значний військовий товариш Іван Безпалий та осавул Вороник. Вже через три дні після появи на українських землях військо Ромодановського взяло Миргород. Згодом російсько-козацьке воїнство взяло та спалило Лубни, Чорнухи і багато інших міст. Взятий був і Конотоп. Літописець того часу так описує пограбування Ромодановським цього міста: «Він зустрів процесією від громадян міста, помолився і перехрестився перед ними по-християнські, але пограбував місто і його мешканців по-татарськи і сказав «винуватого Бог знайде, а війська треба потішити і нагородити за праці, в поході понесені».

Один з найбільших боїв цього етапу війни відбувся під Пирятином, де армію Ромодановського зустріли віддані Виговському козаки Ніжинського і Прилуцького полків, якими командував ніжинський полковник Григорій Гуляницький. Останній був вимушений відійти до Варви, де боярин Ромодановський тримав його в облозі майже шість тижнів. Але взяти місто росіянам і союзним їм козакам не вдалося. Гуляницький міцно тримав позиції. Згодом ми побачимо, що стійкий захист під час штурмів і облог став «коронним номером» видатного козацького полководця.

Тим часом Іван Виговський з братом Данилом намагався зміцнити свої тили шляхом взяття Києва. 30 жовтня гетьманські війська починають черговий штурм міста. Але ця операція завершилася повним провалом. Маючи величезну силу війська (за даними Шереметева – до 50 тисяч козаків і 6 тисяч татар), Виговський, схоже, просто не зміг пояснити своїм людям, чому вони повинні проливати кров у боях з росіянами. Врешті-решт він зустрівся з воєводою під Києвом, промовив не дуже розбірливі слова вибачення, побожився, що не хоче воювати з государем і відступив, знов розпустивши війська.

Вдаючись до традиційного прийому завойовників, московіти вирішують розколоти українське суспільство через формування маріонеткового уряду. Тому в кінці листопада під пильним наглядом Ромодановського ті козаки, що прийняли його бік, обирають собі нового гетьмана – Івана Безпалого. За словами С. Величка, він «тримався боку Ромодановського та інших російських князів, як вовк козуха, боячись хоч трохи віддалитись набік, щоб не потрапити до рук Виговського». Оскільки раду, яка його обрала, аж ніяк не можна було вважати загальною, гетьманом Безпалий став наказним. Так було започатковано принцип багатогетьманства, який і став підвалиною того періоду в історії України, який називається «Руїною». Прийде час і крім постійних двох гетьманів Лівобережжя і Правобережжя будуть з'являтися

⁶⁴ Не входить у шкільну програму.

ще чисельні володарі булави, кожен з яких буде мати за опору різні верстви суспільства та підтримку різних іноземних государів.

Підхід зими робив облогу незручним заходом. До того ж в кінці листопада на допомогу Гуляницькому прийшли загони під проводом переяславського полковника Т. Цецюри. Успіху вони не мали, і таким чином інтереси московського воєводи, що бажав перепочинку, і козаків гетьмана на той час співпадали. Цецюра засвідчив покірність Москві, присягнув і Гуляницький, що дозволило йому залишити Варву, а Ромодановському зайняти її невеликою залогою, а більшість війська відвести до зимових квартир. Воєвода розташував свої війська у Лохвиці, а козаки Івана Безпалого зимували у Ромнах. Не можна сказати, що тут росіянам дали спокій. Виговський бачив неминучість ще більш кривавого зіткнення з царською армією наступного сезону і готувався до цієї кампанії. Вже на зиму до гетьмана прийшло кілька тисяч польських жовнірів, з якими Іван Євстахійович ходив під Лохвицю «доставати» князя Ромодановського. Росіяни відбилися, але вимушені були залишитися лише спостерігачами, коли козаки Виговського розійшлися по Лівобережжю, призводячи до покірності відвернуті було від нього міста. Багато з них були взяті й покарані. В грудні ж прибічники гетьмана намагалися вибити з Ромен Безпалого, але безуспішно. Гетьманському уряду залишалися непідконтрольними території на схід від лінії Ромни – Лохвиця – Хорол – Говтва – Нові Санжари.

В січні 3-тисячний загін гетьманців провів «наїзд» на укріплення російського Путивля. Тоді ж знов до Лохвиці були направлені війська Виговського, якими командували Немирич і Скоробагатенко. В місті того часу стояв вже князь Куракін, бо Ромодановський повернувся до Белгорода. І ця атака була відбита. Того ж часу Безпалий безперервно бився під Ромнами з козаками Гуляницького.

На початку лютого 1659 року гетьман розбив супротивників під Переяславом, згодом взяв опозиційний до того Миргород. Гетьманські війська діяли під Гадячем, Хоролом, Сорочинцями, Грунню. Довгий час гетьман стояв під Зіньковим проти поставленого тут Безпалим наказного гетьмана І. Силки, але, не добувши місто, повернувся на правий беріг – в Чигирин, залишив «за старшого» Г. Гуляницького. Документи називають його сіверським гетьманом. У свій час таку ж посаду отримав залишений на Лівобережжі гетьманом Дорошенком Дем'ян Многогрішний. В козацькій ієрархії такі гетьмани, що призначалися «згори» для командування крупними силами та регіонами за відсутності «справжнього» гетьмана, називалися наказними. Сам П. Дорошенко одержав від гетьмана завдання тримати Срібне. І. Скоробагатенко з чигиринськими козаками і невеликим татарським загonom стояв між Лохвицею і Зіньковим.

Розуміючи недостатність зусиль корпусу Ромодановського, московський уряд гарячково збирав ще більшу армію. Точніше – значно більшу. Провівши взимку 1658/59 року додатковий набір усіх категорій служилих людей, Москва направила до України навесні 1659 року боярина і намісника казанського О. М. Трубецького зі 100-тисячним військом⁶⁵. До Путивля, з якого в кінці березня і почався цей наступ, до Трубецького прибули його соратники – князь С. Пожарський, князі Ф. Куракін і С. Львов. Можна говорити про те, що в Україну рушила чи не краща частина російських збройних сил того часу. Основу його складала дворянська помісна кіннота, що потребує нашої особливої уваги – хоча б тому, що події 1659 року наблизили кінець цього роду військ.

Історія дворянської помісної кінноти має свої коріння в епосі Івана III – великого об'єднувача руських земель, творця міцної централізованої держави, яка більше не залежала від татар, але повністю залежала від Москви. Під владою государя опинилися дружини удільних князів і боярських васалів, які йому підкорилися. Одночасно государ заохочував і власних слуг

⁶⁵ Інші, менш поважні, джерела стверджують, що чисельність армії сягала 150 тисяч чоловік. Багато істориків стверджує, що армія Трубецького була значно меншою, ніж 100 тисяч.

– людей «Государева двора». Маса дрібних князівських і боярських васалів, а також дворян – васалів і слуг самого правителя Росії, які допомагали йому отримати перемогу в боротьбі з великою регіональною аристократією, і повинні були скласти соціальну опору царя і ядро його війська. Так з'явилися «государєви служилі люди» – поміщики, які отримували за військову службу земельні «дачі» для умовного «держання». В XVII сторіччі по ходу зміцнення царської влади і уніфікації правової системи «діти боярські» і дворяни зливаються в один стан – дворянство.

Дворянська помісна кіннота мала свої чесноти і вади. До чеснот слід було би віднести підпорядкування одному центру – царю, у зв'язку з «держанням» від нього землі і отриманням грошового окладу. Помісна кіннота була більш одноманітна за складом та зброєю, ніж боярські та князівські дружини. Її відрізняв більший патріотизм і достатньо непогана виучка, хоч і досягалася вона індивідуально. Зміцнення дисципліни в державі, централізація влади відображалася і на армії. Періодичні огляди, земельні та грошові премії та можливість втрати помістя за неявку на службу змушували дворян більш відповідально підходити до своїх обов'язків відносно держави. Проте, було чимало й недоліків. Знехтування піхотою було характерним для будь-якого феодального війська. Справжнім лихом було «нетство» – неявка поміщика на службу, небажання приводити з собою відповідну населеності його земель чисельність ратних чоловіків. Відсутність сумісного регулярного навчання, небажання відриватися від ведення господарства у своєму помісті, самостійне спорядження (а отже різноманітне озброєння) – все це рано чи пізно приводило феодальні армії до необхідності перебудови в армію регулярного зразку.

В середині XVII століття в Росії тільки почалося формування і навчання полків «нового строю» – озброєних вогнепальною зброєю, навчених «ратному строю» (тобто злагодженим і чітким маневрам на полі бою) за «нідерландським зразком». Але в Україну в 1659 році рушило традиційне руське військо, ядро якого складала помісна кіннота. Нестройна, з поганою дисципліною така дворянська кавалерія не витримувала суперництва з рушничними залпами і гарматним вогнем. До відміни місництва⁶⁶ залишалося ще більш ніж двадцять років, і дворяни, і бояри, і князі продовжували запекло сперечатися щодо призначень на ту чи іншу посаду прямо по ходу бою, неохоче виконували накази старших за званням.

Джерела переконливо свідчать про те, що царський уряд не був налаштований неодмінно на продовження війни з Виговським. Виснажена у війнах зі Швецією та Польщею Росія потребувала перерви, а не нової кампанії з тією ж Річчю Посполитою, козаками і ордою. Тому Трубецької одержав від государя таємний наказ: з'їхатися з гетьманом, переконати його припинити кровопролиття і намагатися підписати новий договір з козаками про прийняття їх в царське підданство. Історик Малоросії М. Маркевич наводить статті, що запропонував цар Олексій Михайлович Трубецькому для переговорів з Виговським⁶⁷:

- 1) завірити Виговського в попередній до нього царської милості і в пробаченні зроблених ним злочинів;
- 2) затвердити його на гетьманстві, якщо козаки цього бажають;
- 3) віддати йому воєводство Київське, якщо буде того вимагати;
- 4) нагородити, за його бажанням, родичів і друзів його;

⁶⁶ Місництво – у Московській Русі XV–XVII ст. – порядок заміщення державних посад боярами залежно від знатності роду і міри важливості посад, що займалися предками.

⁶⁷ Раніш Трубецької мав інше завдання – рушити на Переяслав, там домогтися присяги від козаків і виборів нового гетьмана. Цей наказ на відміну від таємного – про можливі поступки Виговському, і був оприлюднений. Згідно нього князь повинен був вимагати наступне: негайне складання 60-тисячного реєстру, з поверненням усіх зайвих у попередній стан; згоди на перебування в містах російських воєвод; страти білоруського полковника І. Нечая; заборони приймати втікачів з Росії; відмови від самостійної зовнішньої політики; обов'язкового затвердження будь-якого нового гетьмана у Москві; обіцянки не приймати полковників, яких призначає гетьман без участі ради. Очевидно, що погодження з цими умовами суттєво обмежувало автономію Української держави.

5) у випадку упорної вимоги, вивести російське військо із Києва;

6) зобов'язати Виговського розпустити негайно і в майбутньому не викликати татар.

Щоправда, Виговський, схоже на те, зовсім не збирався приймати будь-які умови, що запропонує йому Москва. Він не пристав на пропозицію Трубецького зустрітися з боярами за столом переговорів, саркастично поскаржившись на те, що на таких зустрічах можна і голову втратити. Посланих до нього росіянами вже на початку червня донських козаків під керівництвом Є. Савіна гетьман наказав затримати. Так, була відкинута остання спроба Трубецького владнати конфлікт.

Взагалі то, з цікавою людиною довелося змагатися гетьману і його уряду в 1659 році. Князь Олексій Микитович Трубецькой був представником знатного роду, що вів свою історію від великого литовського князя Гедиміна. Під час описуваних нами подій йому було біля 60 років – тобто стільки ж, скільки Виговському. Після довгих років воєводської служби на відповідальних ділянках – в Тобольську, Астрахані і Тулі – в 1645 році він одержав звання боярина. З тих пір йому доручали «бути на Москві» під час від'їздів царя Олексія Михайловича. Князь виявив себе як прекрасний полководець в російсько-польській війні 1654–1655 років. Він командував південною групою московських військ в Білорусії. В 1654 році, відтіснивши від Смоленська й розстрошивши литовського гетьмана Радзивілла, Трубецькой дозволив основним руським військам взяти цей найважливіший пункт. Успіх супроводжував його і наступного року, армія князя взяла п'ять великих міст. В 1656 році Трубецькой вже командував північною групировкою російських військ у війні зі Швецією. Діяти ця армія повинна була самостійно і здійснила це з більшим успіхом, ніж основні сили, що очолював особисто цар. Військо Трубецького взяло місто Юр'єв (він же Дерпт), що стало найбільш значним досягненням кампанії того року. Дії князя були відмічені стрімкістю, настійливістю та обдуманістю, він не соромився брати на себе відповідальність, виявляти ініціативу.

Після невеликої перерви Трубецькой був призначений командувачем усіма військами на південних кордонах держави. Відбулося це в січні 1659 року. Таким чином, саме на Олексія Микитовича був покладений обов'язок вгамувати Івана Виговського. Щоправда, деякі історики вважають, що князь занадто довго намагався налагодити контакт з гетьманом, чим надав останньому необхідний для збору сил час.

29 березня 1659 року сили Трубецького перебували вже в Костянтинові на річці Сула. За деякими даними тут він вже об'єднався з силами Ромодановського і Безпалого, що повернулися. (За іншими, це відбулося пізніше – під Конотопом.) Відтіля вони пішли на Смілу, де їх чекав «виговець» Г. Гуляницький з Прилуцьким, Ніжинським та Чернігівським полками. Судячи з усього, саме на Гуляницького залишалося загальне керівництво, хоча тим же Прилуцьким полком безпосередньо командував майбутній правобережний гетьман П. Дорошенко. Під Смілою передовий загін Гуляницького напав на обоз князя Трубецького, але атака була відбита, і вже козакам ніжинського полковника прийшлося поспішно відступити. Українські заслони відступили до Срібного та Конотопа. Супроти Срібного російський воєвода послав загін князя Пожарського, котрому вдалося розбити козаків П. Дорошенка й оволодіти містом⁶⁸. Як повідомляє літописець Самійло Величко: «Дорошенко як заєць, гонений по тамтешніх болотах, заледве врятувався втечею від тодішньої своєї біди». Одразу по здобутті Срібного московіти почали розправу над мирним українським населенням: тих, хто чинив опір, було вбито, решту взято в полон. Через деякий час росіяни мали ще один успіх – в травні боярин Ромодановський розгромив вірні Виговському частини під Борзною – козаки вимушені були рятуватися у Ніжині, а московський воєвода вже по заведеній традиції спалив Борзну (це відбулося вже коли Конотоп був в облозі). Згодом князь Ромодановський з військами був під

⁶⁸ За іншими даними, Пожарського вислав проти Дорошенка до Срібного не Трубецькой, а Ромодановський із Лохвиць ще до виступу Трубецького з Путівля.

Ніжином. Тут козаки дали їм бой, вже маючи в якості союзників татар ханського зятя Мам-сир-мурзи. Але і ця допомога не дала виговцям виграти – боярин знов святкував перемогу, козаки повернулися до Ніжина, а орда «оборонною рукою» відступила в поле на Лосиновку. В Ніжині таким чином були скуті козаки з Переяславського, Корсунського, Черкаського полків, а неподалік перебувало майже 6 тисяч татар.

В березні-квітні і гетьманці подекуди мали успіх. Так, між 10 та 20 квітня вірні йому війська спустошили околиці Старих і Нових Санжар, в яких стояв полтавський промосковський полковник К. Пушкар з 15 тисячами війська, полтавці ж, в свою чергу, спалили вірне гетьману м. Кобеляки. Під час боїв за Конотоп допоміжні завдання виконували віддані Виговському глухівські козаки. Вони повинні були перешкодити зв'язку Трубецького з Путивлем, посіяти паніку в російському прикордонні. Оскільки в Глухові базувався 8-тисячний козацький загін, рильський і севський воєводи, насправді, почувалися не найкраще, бо основні свої сили вони передали Олексію Трубецькому. В літературі існує думка, що останній міг відрізати глухівських козаків від Виговського і, навпаки, об'єднати свої сили з київським гарнізоном, якщо б разом з Ромодановським він відправив більш чисельні війська під Ніжин.

Однак більш за все, з огляду на тему нашої книги, нас потрібно цікавити, що відбувалося в іншому місці. Містом, де укріпилися війська Гуляницького, став той же Конотоп, який ще за півроку до того пограбували бійці Ромодановського. Сюди ж згодом підійшли чисельні війська Трубецького (вірогідно – їх частина кількістю до 30 тисяч⁶⁹), які розташувалися для ведення тривалої облоги.

Знайоме нам завдяки своїм відьмам місто, вперше з'явилося на деяких польських мапах, що ілюстрували Деулінське перемир'я 1618 року між Польщею і Росією. А в 1634 році при підписанні іншого, Полянівського, договору між тими ж державами укріплення Конотоп вже називається прямо в тексті документа, який віддав його Речі Посполитій. Місто на лівому березі річки Єзуч, притоки Сейму, швидко стало міцною фортецею. Її стратегічне значення було обумовлено прикордонним положенням – Москва неодноразово висувала претензії на Конотопські землі. Під час національно-визвольної війни 1648–1657 років Конотопщина часто ставала місцем перебування російських посланців.

Облога Конотопа почалася 21 квітня 1659 року. Місто обороняли козаки Ніжинського і Чернігівського полків (всього у Григорія Гуляницького було близько чотирьох тисяч чоловік козаків) і, звісно, міщани – мешканці міста. Його супротивники були значно чисельнішими. Те, що відбувалося під Конотопом навесні-влітку 1659 року, викликає подив і може пояснюватися або неабияким героїзмом козаків Гуляницького, або ж сумнівами Трубецького щодо необхідності продовження напруженої боротьби з гетьманом Виговським і його підлеглими. Так чи інакше, але колосальна армія російського боярина так і не взяла Конотопську фортецю.

Напередодні першого рішучого штурму місто було оточено з трьох боків – з півдня стояв табір Трубецького, на заході були війська Ромодановського белгородського розряду, ще з одного боку розташувався полк Ф. Куракіна. Укріплення Конотопа були досить міцними, до того ж фортецю в багатьох місцях оточували болота, що заважало використанню кавалерії і важкої артилерії близько від міста. Трубецький звернувся до обложених з вимогою скласти зброю, на що українці відповіли, що вони сіли в облогу на смерть і міста не здадуть. 26 квітня Конотоп був обстріляний з усієї наявної у московитів артилерії, але вистояв. Тоді вночі 29 квітня відбувся штурм. На місто рушило більш ніж 20 тисяч чоловік – декілька солдатських і драгунських полків, а також козаки Безпалого. Нападникам в якийсь момент навіть вдалося піднятися на міські мури, але все ж таки штурм був відбитий. В цій операції за даними архіву московського Розрядного приказу росіяни втратили пораненими 2594, покаліченими – 386,

⁶⁹ Літописець все ж наполягає на тому, що Конотоп обложило більш ніж стотисячне військо. В історичній літературі зустрічається число 70 тисяч з урахуванням козаків Безпалого і підкріплення Куракіна.

вбитими – 514 чоловік. Перехід до тривалої облоги відбувся тому, що спроба захопити місто приступом з широким використанням гармат була невдалою.

До чого тільки не вдавалися війська Трубецького – вони засипали рів, підводили підкопи, продовжували гарматний обстріл, підводили вал, з якого було б зручніше бомбардувати місто. Нічого не допомагало. Козаки захищалися відважно і навіть зухвало. Так, вночі вони робили вилазки і використовували засипаний у рів ґрунт для укріплення валів фортеці. Постійно воїни Гуляницького здійснювали атаки на ту чи іншу частину московської армії навколо Конотопа. Після вилазки козаків, декілька з них потрапили у полон. Російські воеводи писали в Москву, що «...взятыя языки солгали, а в приступ в городе объявились многие люди». Виявляється, полонені козаки свідомо занизили кількість оборонців, щоб виманити на себе супротивника. Нарешті, Трубецькой був вимушений перенести табір війська на десять кілометрів від міста в урочище Таборище на південній околиці села Підлипного і таким чином розділити армію між табором і військами навколо Конотопа. За деякими оцінками тільки на облозі Конотопа московські війська втратили близько 10 тисяч чоловік. Гадаємо, що це – суттєве перебільшення, але на наявність втрат вказує хоча б згадане переміщення частини російської армії.

Але ситуація для конотопців ставала щедалі складнішою. З 5 червня гарматний обстріл міста посилювався, тому що Трубецькой встановив батареї на височині за р. Єзуч. До нас дійшли два листа керівника оборони полковника Гуляницького до гетьмана Виговського. Полковник просить гетьмана поспішати на допомогу, однак запевняє: «ми ще за ласкою Божою всього маємо багато». Проте в іншому листі він малює більш жахливу картину: оборонці міста виснажені до краю, щодня та щоночі бої, ворог засипає рів перед фортецею, бракує води, закінчуються кулі, коні впали, «змилуйся, добродію, якнайшвидше поспішайте й рятунку нам давайте». Про те ж свідчать слова полоненого козака, який розповів, що обложені їдять конину, води дуже мало, і місто тримається лише в надії на гетьмана... На військовій нараді підлеглі ніжинського полковника пообіцяли тримати оборону до 29 червня, після чого, якщо ситуація не зміниться, здати фортецю Москві.

Дев'ять, а то й десять тижнів утримувався в Конотопі Гуляницький, що дозволило ретельно підготувати свій наступ Івану Виговському.

Конотопська битва

На початку війни з Москвою гетьман Виговський роз'яснював її причини: «...і не з іншої причини прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб нашу свободу, здобуту за Божою допомогою й освячену проливом крові, могли зберегти. Але цар не виправдав надій України, не давав їй допомоги проти ворогів, умовлявся з Польщею про поневолення козаків, наказав ставити фортецю в Києві, щоб тримати народ у ярмі, царські воеводи підтримували заколоти, нищили край. Та зрада підступної Москви явна в усьому, вона готує нам ярмо насамперед домашньою, громадянською війною, тобто нашою власною зброєю. Усе те ми виявили..., а тепер змушені підняти законну оборону, та вдатися до сусідів із проханням про допомогу для своєї свободи. Не в нас лежить причина війни, що розгорілася...» Ця тирада повинна була підняти на боротьбу проти північних сусідів українське населення, але чи не більш важливою для гетьмана ставала позиція можливих союзників – поляків і татар. Їх особливо вмовляти не довелося. Кримські татари були й залишилися принциповими ворогами московитів, а Річ Посполита, не зважаючи на Віленське перемир'я з Росією 1656 року, бажала повернути собі втрачені українські землі – тим більш, що Гадяцький договір з Виговським дозволяв розглядати цю проблему вже і в формальному сенсі.

Отже, по-перше, до козаків Виговського приєдналися польські добровольчі кінні загони Потоцького, Яблоновського та піхота Лончинського, також для охорони ставки гетьмана були залучені загони сербських та молдавських найманців загальною кількістю близько 3800 чоло-

вік. Крім того, було досягнуто домовленості з кримським ханом Мухаммедом-Гіреєм IV про допомогу; хан з'явився на початку червня на чолі 30-тисячного війська. Переправившись 10 червня через р. Орель, хан одразу ж послав великий загін під Говтву, де точилися бої між гетьманцями та їх ворогами з числа московитів і опозиціонерів. Росіяни були розгромлені.

Ще не дочекавшись підходу татар, але одержавши звістку про те, що вони йдуть, Виговський вирушив із села Бикова⁷⁰, де його війська стояли обозом, в напрямку на Конотоп. Пройшовши Ічнію, що на річці Удаї, гетьман зупинився в 10 верстах від неї – на Крупич-полі. 24 червня до нього приєдналися і татари Мухаммед-Гірея IV кількістю до 30 тисяч. Згідно з даними, що наводить М. Маркевич, татарське військо очолював не хан, а Калга-султан. Вочевидь при Виговському ще раніше перебував Нурадин-султан, а крім кримчаків, в татарському війську були представники Білгородської, Ногайської, Азовської орди. Кількість татарських союзників переважала кількість самих козаків. Виговський зібрав під своїми хоругвами 16 тисяч чоловік під керівництвом десяти полковників: чернігівського – О. Силича, паволоцького – І. Богуна, переяславського – Т. Цецюру, канівського – І. Лизогуба, уманського – М. Ханенка, черкаського – Ф. Джулая, калницького – І. Вертелецького, білоцерківського – І. Кравченка, подільського – О. Гоголя, прилуцького – П. Дорошенка. Поряд з гетьманом перебували авторитетні старшини – обозний Т. Носач, судді – Г. Гапонович і Ф. Лобода. Найманці знаходилися під загальною командою А. Потоцького і шляхтича Ю. Немирича. За словами Самовидця: «І там гетьман Виговський зі всією старшиною, а полковники і сотники зі всією черню присягали хану кримському на том, аби його не відступати, там же і хан з солтанами й усіми мурзами присягав козакам, аби їх не відступити в тій війні, як ударяться з військом московським». Цікаво, що договір татар з Виговським на Крупич-полі постає дещо в іншому світлі, зважаючи на матеріали допитів родичів гетьмана – двоюрідного брата Ю. Виговського і дядька І. Виговського, які пізніше потрапили в російський полон. Вони вказували на те, що гетьман домовився з союзниками про допомогу не тільки в окремій операції, а й на майбутнє. Ось про що говорили ці свідки подій: «На кого хан війною піде, і їм іти з ним, а хану... допомагати гетьману проти всякого неприятеля...»

З Крупич-поля обидві частини війська вирушили до Конотопа, який знаходився на відстані трьохденного переходу. За 22 версти до міста біля с. Тиниці в низині р. Борзни⁷¹ союзники зупинилися, оскільки не збиралися завчасно видавати себе ворогу. Наперед були відправлені загони, які повинні були взяти язиків, а також розвідати обстановку біля переправи через ріку Куколку приблизно в 12 кілометрах на південний захід від Конотопа. До речі, ця ріка є однією з загадок тих подій. Куколка дійсно існує і зараз на Конотопщині. Але в козацьких літописах, а як слідство – в більшості історичних творів, що описують Конотопську битву, мова йде про іншу річку – Сосновку. Сумніви в тому, що саме переправа через неї була місцем славнозвісної баталії, виказав відомий дослідник української історії і, до того ж, історії саме Конотопщини О. Лазаревський. Його думку підтримує сучасний історик А. Бульвінський. Він також вважає, що події розгорталися на річці Куколці.

Десь на річці відбувся перший бій між силами Виговського і Трубецького, який носив локальний характер. Чи то гетьман намагався підняти бойовий дух своїх козаків (мета, якої можна досягнути незначною перемогою в сутичці напередодні основних подій), чи то єдиним завданням була розвідка і здобуття язика. Так чи інакше, але передові загони Виговського вступили в зіткнення з окремими загонами росіян та перемогли в цій битві. За даними Самовидця вона відбулася поблизу переправи біля села Сосновка (чи не є назва села причиною плутанини з назвами річок?): «...І зараз з-під Тиниці під'їзд добрий відправили, де прийшовши на переправу в селі Сосновці... де язика взяли». Те ж місце – село Сосновка – називає і статей-

⁷⁰ Нині смт. Новий Биков в Чернігівській області.

⁷¹ Зараз на цьому місці знаходиться одне з сіл Бахмацького району Чернігівської області.

ний список самого князя Трубецького. За цим документом, ця перша зустріч військ гетьмана і ближнього боярина відбулася 27 червня. Дещо інші відомості містяться у літописі Величка. Тут говориться, що перша сутичка мала місце під Шаповаловкою – селом, яке знаходилося на тій же Куколці, але дещо ближче до Конотопа. Треба сказати, що вже згадуваний О. Лазаревський стверджує, що це село з'явилося на мапі Конотопщини пізніше, ніж відбувалися описувані нами події.

В чому навряд чи потрібно мати сумнів, так це в дещо дивній необізнаності російських воевод щодо кількості військ, які привів з собою гетьман Іван Виговський. Створюється враження, що Трубецький і Ромодановський до останнього моменту не знали, де знаходиться гетьман, чи об'єднався він з татарами, скільки шабель в його армії: «А чи багато людей і цар чи царевич, чи мурзи і зрадник Івашка Виговський з ними, і про те достовірно було невідомо». Тому московські війська залишалися розпорошеними і, цілком вірогідно, саме тому князь відправив на бій з основними силами гетьмана і татар відносно невелику армію, про що йдеться нижче. Не зовсім зрозуміло, куди ж ділися ті сто тисяч, які почали наступ з Путивля. Може їх і не було? Тут буде доречно навести цитату зі статті основного сучасного опонента українських істориків російського вченого І. Бабуліна: «Згідно “Кошторису воєнних сил Московської держави в 1663 році” загальна чисельність усієї діючої російської армії в кульмінаційний період російсько-польської війни складала біля 122 тисяч чоловік...»

Завдання Виговському значно полегшив своїми відважними діями обложений в Конотопі Гуляницький. Ми вже говорили про те, що Трубецький відвів велику частину своєї армії, зважаючи на великі втрати, пов'язані з регулярними вилазками козаків з міста. Іншою причиною такого розділу могли стати проблеми з постачанням – не так вже й легко нагодувати багатотисячне військо – полководці були вимушені розташовувати частини армії в різних місцях. Одну з останніх своїх вилазок козаки Гуляницького провели напередодні битви між військом Виговського і росіянами. В результаті Трубецький вимушений був утримувати біля міста значні сили, поки другу частину армії громили за Сосновською переправою.

Отже, якщо прийняти до уваги відомості Величка, перша сутичка з московським роз'їздом сталася десь 24–25 червня 1659 року. 27 червня відбувається бій, про який свідчить статейний список О. Трубецького. Мабуть вже перед цією сутичкою, що мала за мету спровокувати росіян на велику битву на Сосновській переправі, частина татар відправилася до урочища Пустої Торговиці в семи кілометрах від села Сосновка на схід в улоговині русла колишньої річки Торговиця. Це урочище являло собою сильно заболочений яр завширшки кілометр з досить високими берегами. Мухаммед-Гірей IV (якщо він взагалі був на місці подій) переправився на конотопську сторону річки. Козаками за відсутності виступившого назустріч росіянам Виговського повинен був командувати брат Григорія Гуляницького Степан.

Роздратований набігом козаків 27 червня, Трубецький направив до Сосновської переправи частину своїх військ, якими командували Семен Пожарський і Григорій Ромодановський. До сих пір точаться спори відносно кількості московського війська. Гетьман в листі до поляків вказував на 15 тисяч супротивників, і це цікаво, бо виходить, що сам переможець називає одну з найменших кількостей ворогів. Самовидець пише про 20–30 тисяч чоловік, Величко стверджує, що Пожарському було дано «кільканадцять тисяч рейтарів та іншого доброго кінного війська». Польські джерела піднімають чисельність вже до 40–50 тисяч чоловік, а турецький історик Наїма прямо вказує на 50 тисяч. Українські історики Костомаров, Антонович, Дорошенко називають 30 тисяч чоловік в московській армії Пожарського. Найбільш скромне число – 10 тисяч – знаходимо в трудах радянського історика Олійника, але в нього, звісна річ, були причини, щоб не перебільшувати значення успіху українського війська в боротьбі зі «старшим братом». Додамо, що серед підлеглих Пожарському росіян під Сосновкою були і козаки Івана Безпалого у кількості двох тисяч під командуванням полковників Г. Іванова і М. Козловського, а крім кінноти в війську була і деяка кількість піхоти, хоча основну частину

складала саме кавалерія. Найбільш боєздатною частиною загону Пожарського були рейтарські полки під началом іноземців-полковників А. Фанстробеля і В. Джонстона з драгунськими ротами (біля 4 тисяч чоловік) – вони, звісно, були ближче за своїми характеристиками до передових європейських армій.

Щодо кількості військ козаків і татар, то тут існує більша однастайність – 50–60 тисяч чоловік. При цьому більшу частину армії складали татари у кількості 30–40 тисяч. На Пусту Торговицю хан відправив не всіх своїх татар, а «перебраних» – найбільш досвідчену, кращу частину армії. Вірогідно, там в засідці перебували на першому етапі бою 15–25 тисяч ординців, інші ж приймали участь в стартовому зіткненні козаків з московітами на переправі. Знаючи, як розвивалися події надалі, логічно припустити, що незначна кількість татар, що відразу ж вдалася до бою разом з Виговським, була потрібна гетьману і хану, щоб замілитися очі московським полководцям, які все ж таки знали, що гетьман привів з собою кримських воїнів. Вони лише не знали, де ці татари і скільки їх насправді.

Обидві армії зустрілися біля цієї переправи 28 червня. Цей день і увійшов в історію як дата Конотопської битви. Скоріш за все, першими до переправи підійшли росіяни. Наїма свідчить, що татарський роз'їзд виявив московські частини біля переправи і тільки потім було прийнято рішення атакувати саме війська Пожарського, а не залишені під Конотопом і більш чисельні сили Трубецького⁷².

Літописи донесли до нас настрій, який царив в російському таборі. Якщо більш досвідчені воєводи вагалися і не були впевнені, чи потрібно переходити річку, то зовсім інакше повів себе молодий і темпераментний князь Семен Пожарський. Навіть свідчення полонених козаків про великі сили татар лише розпалили марнославного воєводу. «Давай ханішку! Давай Нурадина, давай Калгу! Усіх їх бодених матерів і вирубаємо, і виполонемо!» – кричав Пожарський.

Таким чином, князь розраховував на повну перемогу і першим почав бій, перейшовши на інший берег чи то Куколки, чи то Сосновки. Ромодановський з невеликим загonom залишився на правому березі ріки. На протилежному березі росіяни почали встановлювати свої батареї. Проти них спочатку виступив зовсім невеликий авангард Виговського – по деяким оцінкам, всього п'ять тисяч чоловік – козаків, європейських найманців і татар. Звісно, що цей поставлений для заманювання загін, як тільки почали стріляти російські гармати, швидко відступив, відтягуючи за собою від переправи розпалене першою вдачею московське військо. Давався взнаки характер будь-якої феодальної армії – шляхетні лицарі в усі часи мало піклувалися про взаємодію з піхотою та артилерією, а побачивши можливість здійснити подвиг, втрачали обережність і забували про дисципліну. Схоже на те, що саме так повели себе російські дворяни і потрапили в пастку. Виговський свідомо відступав у напрямку Пустої Торговиці, де, як ми пам'ятаємо, стояли основні татарські сили Нурадина і Калги.

Наведемо тут розповідь про ще один важливий епізод битви, але відразу ж пояснимо, що він міститься в праці «Гетьманство Виговського» М. Костомарова, який користувався не дуже достовірними відомостями з літопису Величка і польської хроніки В. Коховського. Опис цього епізоду завдяки авторитету історика перекочував в труди І. Левицького, В. Каргалова, Ю. Мицика, О. Апанович, але ставиться під аргументований сумнів О. Лазаревським і сучасним знавцем проблеми А. Бульвінським. Епізод стосується допомоги, яку нібито забезпечив Виговському С. Гуляницький.

⁷² Акуратність у використанні джерел вимагає від нас передати і дещо відмінний від наведеного хід подій, який надає в своєму літописі Величко. За його словами, 28 червня Виговський не чекав на росіян на переправі після бою з передовими частинами Трубецького, що відбувся напередодні. На світанку 28 червня гетьман атакував частини І. Безпалого біля Конотопа. І навіть після цього він не відійшов від міста. Бачачи дуже невелику кількість людей у супротивника, Трубецький відправив проти нього Пожарського. Відбулася ще одна сутичка під Конотопом, в якій Виговський, ясна річ, відступив. Пожарський погнався за ним і на плечах ворогів переправився через Куколку.

Отже, якщо приймати на віру інформацію Костомарова, поки росіяни наздоганяли гетьмана, Степан Гуляницький з іншим козацьким загonom готував їм сюрприз, що повинен був доповнити картину, пензлі для якої вже тримали в руках татари. Під прикриттям навмисно виритого рову козаки рушили до мосту через Куколку. Він був зруйнований, що вже не давало московітам повернутися тим же шляхом. Але й цього С. Гуляницькому здалося недостатньо. Залишками цієї споруди, а також вербою та комишами козаки загнали річку, Куколка розлилася по простору за спинами кінноти Пожарського, перетворивши лук на болото. Інше болото поступово опинилося, навпаки, перед обличчям росіян – це було те саме урочище Торговиця. Московіти знали про це місце, щоправда, не відали, наскільки далеко простягається це болото, а також не могли собі уявити, що тут знайде укриття чисельна татарська кавалерія, яка ще й знайде спосіб обійти небезпечну трясовину під час атаки.

Якщо все було саме так, то успішні дії козаків під Конотопом ще раз підтвердили той факт, що у вмінні пристосовуватися до місцевості і пристосовувати цю місцевість до себе їм не було рівних. Це дає нам привід звернутися до короткого аналізу бойових характеристик супротивників дворянської кінноти – козацького війська. Звісно, формат даної книги навряд чи вимагає від нас ретельного повторення усіх тих описів козаків-воїнів, що легко можна знайти у будь-якій відомій праці з історії козацтва. Ми звернемо увагу лише на деякі важливі риси військового мистецтва славетних українських вояків.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.